

UDRUŽENJE
ROMSKIH STUDENATA

unicef
za svako dete

Udruženje Romskih studenata

PROMENA STAVOVA MUŠKARACA ROMA O DEČIJIM BRAKOVIMA

©UNICEF Srbija/Vaš

Priručnik za trenere

AVGUST, 2020.

PROMENA
STAVOVA
MUŠKARACA
ROMA
ODEĆIJIM
BRAKOVIMA

IMPRESUM

Izdavač: Udruženje romskih studenata

Priručnik je podržao: UNICEF Srbija

Autor: Vinka Žunić

Naslov: Promena stavova muškaraca Roma o dečijim brakovima -
Priručnik za trenere I izdanje

Urednik: Nenad Vladisavljev

Dizajner: Anja Živković

Štamparija: Papir Unija DOO, Novi Sad

Tiraž: 100 primeraka

ISBN-978-86-902546-0-6

Štampano u Novom Sadu, 2020.

Stavovi i mišljenja izneti u priručniku su autorski, i ne odražavaju nužno stavove i mišljenja UNICEF-a.

Svi pojmovi upotrebljeni u ovom priručniku u muškom gramatičkom rodu, obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.

Napomena: Sva prava zadržana. Sadržina ove publikacije se može slobodno koristiti i umnožavati u obrazovne i druge nekomercijalne svrhe, pod uslovom da se uz svaku takvu reprodukciju navede kao izvor „Promena stavova muškaraca Roma o dečijim brakovima – Priručnik za trenere, Udruženje romskih studenata.“

© Udruženje romskih studenata, 2020.

SADRŽAJ

O PRIRUČNIKU.....	9
1. UVOD.....	12
Dečiji brakovi stanje i praksa.....	13
Prepoznati uzroci dečijih brakova.....	15
Siromaštvo.....	15
Obrazovanje i mogućnosti za ekonomski razvoj.....	16
Religija, tradicija i društveno prihvaćene prakse.....	17
Nesigurnost u kriznim područjima.....	18
Socijalna isključenost.....	19
Patrijarhat kao dominantna socijalna organizacija života.....	20
Posledice dečijih brakova.....	21
Stanje u Republici Srbiji.....	25
2. ISKUSTVA SA RADIONICA: STAVOVI U ROMSKOJ ZAJEDNICI.....	31
3. METODOLOGIJA RADONIČARSKOG RADA.....	40
Principi radioničarskog rada.....	41
Ko su dobri treneri?.....	41
Ko su naši učesnici?.....	43
Važni tehnički detalji u planiranju radionica.....	44
Kako se menjaju stavovi?.....	46
Bitne karakteristike stavova o dečijim brakovima.....	46
Poželjne karakteristike trenera.....	47
Karakteristike grupe koje utiču na promenu stavova.....	48
Specifične karakteristike komunikacije.....	49
4. PROMENA STAVOVA MUŠKARACA ROMA O DEČIJIM BRAKOVIMA.....	51
Polazne ideje i cilj programa.....	52
Rom znači čovek.....	55
Romski praznici.....	58
Ograničenja programa i preporuke.....	60
5. PLAN RADIONICA.....	61
6. REFERENCE.....	74

O PRIRUČNIKU

■ Priručnik koji je pred Vama, kreiran je kao proizvod projekta koji je realizovan u okviru programa „**Ka okončanju dečijih brakova u Srbiji 2018 – 2020.**“ pilotiran od strane UNICEFa i niza partnera, u romskim zajednicama, na lokalnom i nacionalnom nivou.

■ Ovaj program je realizovan u tri grada u Srbiji (Beograd, Pirot i Novi Sad) sa ciljem da se dođe do dugoročnih rešenja, koja će biti odgovor na faktore koji doprinose opstanku dečijih brakova u romskim zajednicama. Do sada je, kao produkt programa, oformljena nacionalna koalicija za sprečavanje dečijih brakova. Unapređena su i sistematizovana saznanja i razumevanje fenomena dečijih brakova, unapređen je način prikupljanja podataka i omogućeno donošenje odluka zasnovanih na prikupljenim podacima i kreirani su specifični programi za rad sa romskom zajednicom.

■ Partneri UNICEFa u realizaciji programa „Ka okončanju dečijih brakova u Srbiji 2018 – 2020“ i njihovi ključni zadaci su:

- **Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost pri Vladi Republike Srbije** (ključni partner u formiranju i funkcionisanju Nacionalne koalicije za suzbijanje dečijih brakova).
- **Institut za psihologiju u Beogradu** (početna i završna studija o demografskim i socio-ekonomskim karakteristikama stanovnica romskih naselja uključenih u program, njihovim stavovima i praksama vezanim za obrazovanje, reproduktivno zdravlje, rodna pitanja i brak).
- **Republički zavod za socijalnu zaštitu** (analiza praksi centara za socijalni rad (CSR) u situacijama dečijeg braka i edukacija za adekvatan i blagovremen odgovor; dokumentovanje intervencija i aktivnosti NVO u romskim naseljima; podrška koordinaciji aktera na nivou opština).
- **Pružaoci usluge porodični saradnik** (Ustanove za domski smeštaj dece i mlađih u Sremskoj Kamenici, Beogradu i Nišu) - pilotiranje usluge porodični saradnik u porodicama sa identifikovanim rizikom od dečijeg braka.
- **Centar za obrazovne politike i 8 škola** (podizanje kompetencija škola za podršku romskoj deci, pre svega devojčicama, primenom unapređenog modela za prevenciju osipanja učenika iz obrazovnog procesa; razvoj modela mentorske podrške devojkama iz romskih naselja koje pohađaju kurseve).

- **NVO Bibija iz Beograda** (edukativne radionice i psihološka podrška majkama i devojčicama u naseljima; tematske tribine u partnerstvu sa profesionalcima; materijalna pomoć za devojčice i majke, individualni rad sa devojčicama i njihovim porodicama; organizovanje kurseva, prekvalifikacija i dokvalifikacija za devojčice i mlade žene koje su napustile obrazovni proces; podsticanje koordinacije na lokalnom nivou).
- **NVO Ternipe iz Pirot-a** (edukativne radionice i psihološka podrška majkama, čerkama, dečacima i očevima u naseljima; izrada vodiča za primenu radionica; organizovanje socio-edukativnih aktivnosti i događaja u naseljima i van naselja; materijalna pomoć za devojčice i majke; individualni rad sa devojčicama i njihovim porodicama; podsticanje koordinacije na lokalnom nivou).
- **Udruženje Roma iz Novog Bečeja** (edukativne radionice i psihološka podrška majkama i devojčicama u naseljima, organizovanje socio – edukativnih aktivnosti u naseljima i van naselja; materijalna pomoć za devojčice i majke; individualni rad sa devojčicama i njihovim porodicama; organizovanje kurseva za devojčice i mlade žene koje su napustile obrazovni proces; podsticanje koordinacije na lokalnom nivou).
- **Udruženje Novi svet iz Beograda** (rad sa odraslim muškarcima, pre svega očevima u naseljima; proizvodnja reportaža i drugih materijala koji predstavljaju i promovišu intervencije usmerene na prevenciju i sprečavanje dečijeg braka), kao i naše udruženje:
- **Udruženje romskih studenata iz Novog Sada**

Udruženje romskih studenata osnovala je grupa studenata Roma 2000. godine. Motiv samoorganizacije grupe studenata bio je usmeren ka potrebama pružanja novog i drugačijeg kulturološkog temelja za zdravu integraciju romske zajednice u društvo. To nastojanje podrazumevalo je borbu za obezbeđivanje boljih uslova u obrazovanju, uključujući studiranje i školovanje. Pored fokusa na egzistencijalne probleme romske zajednice, rad udruženja bio je (i ostao) usmeren ka kreiranju kompetentnih individua koje bi bile samosvesne, odgovorne, efikasne, političko – ideološki profilisane i usmerene ka zaštiti i očuvanju svoje zajednice. Danas, nakon 20 godina postojanja, organizacija zacrtava nove probleme, ali i smernice ka kojima se rad Udruženja treba dalje orjentisati. Udruženje Romskih Studenata sve više teži ka izgradnji profesionalnog statusa i sprovođenju aktivnosti koje se institucionalno legitimišu i doprinose tome da se izgrađeni kapaciteti romske populacije mapiraju u realno tkivo društva. S tim u skladu, Udruženje svoje ciljeve ostvaruje kroz realizaciju programa u oblasti obrazovanja, javnog zagovaranja, zdravstva i zapošljavanja.

Ostvarenju misije Udruženja doprinosi i ovaj program, u kome smo učestvovali dajući doprinos kroz projekat „Promena stavova muškaraca Roma i predstavnika institucija o dečijim brakovima“ koji je realizovan u periodu od juna, 2019. godine, do avgusta, 2020. godine. Za to vreme članovi Udruženja romskih studenata kreirali su program za rad sa muškarcima Romima. U njemu su implementirali i pratili efekte ukupno 20 radionica na terenu, uz podršku UNICEFa i partnerskih organizacija Ternipe, Novi svet i Udruženje Roma Novi Bečeji, kojima dugujemo posebnu zahvalnost za nesebičnu saradnju i zalaganje. Pored toga, pred institucijama smo zagovarali stav da dečiji brakovi nisu deo romske kulture i podsticali međusektorsku saradnju na lokalu, sa ciljem rešavanja pitanja dečijih brakova.

Kao pisani trag zajedničkog zalaganja i saradnje, kreirali smo ovaj priručnik, u svrhu obezbeđivanja održivosti kreirane metodologije radi daljeg prenosa znanja do kojih smo došli.

1. UVOD

DEČIJI BRAKOVI STANJE I PRAKSA

■ Iako je dečiji brak širom sveta prepoznat kao kršenje ljudskih prava, koje stavlja maloletnike (češće devojčice) u rizik od celoživotnih, transgeneracijskih zdravstvenih i socio-ekonomskih negativnih posledica, u svetu se svake godine sklopi oko 12 miliona brakova u kojima je bar jedan od partnera maloletan, a 650 000 000 devojčica i žena, danas u svetu, udate su dok su još bile deca (UNICEF, 2019). Uprkos zabranama propisanim univerzalnim deklaracijama, kao i nacionalnim zakonskim aktima, dečiji brakovi nastavljaju da postoje.

■ U inostranoj i domaćoj literaturi, kao i u međunarodnom pravu, ne postoji dilema u određenju pojma dečijih brakova: Dečiji brak predstavlja fundamentalno kršenje ljudskih prava, a UNICEF, kao i Ujedinjene Nacije dečijim brakom definišu svaki brak sklopljen pre navršene 18. godine. (UN 2000, UNICEF 2005). Osim kršenja prava pojedinca, dečiji brakovi utiču i na rezultate postizanja ciljeva održivog razvoja, odnosno celokupnog napretka jednog društva. Ovaj globalni fenomen je naročito zastupljen u nerazvijenim zemljama i zemljama u tranziciji. Najveći broj dečijih brakova se sklopi u Južnoj Aziji, pojedinim delovima Afrike i Latinske Amerike (UNICEF, 2019). Oni se u znatno manjoj meri, sklapaju i u Centralnoj i Istočnoj Evropi, gde se najveći broj dečijih brakova zasnove u ekstremno siromašnim zajednicama, znatno češće između pripadnika romske nacionalnosti (Malhotra, 2010; Hotchkiss, et al, 2016). Shodno tom podatku, najveći broj istraživanja na ovu temu, sproveden je na uzorku ispitanika iz Afrike i Azije, dok je broj empirijski potvrđenih istraživanja sprovedenih na uzorku ispitanika sa iskustvom dečijeg braka u Evropi, mali. Naročito u Srbiji.

■ Iako prvi napor na suzbijanju dečijih brakova datiraju još sa početka XX veka (Mukherjee, 2006), sistematičniji pristup i dosledniji pritisak na njihovo suzbijanje, započinje zakonskim reformama u zemljama Južne Azije, koje su otpočete tek sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka, kada je zakonski minimum za stupanje u brak podignut na 18 godina. U isto vreme, borci za ljudska prava i Ujedinjene Nacije dodatno ističu štetnost tradicionalnih praksi koje pogađaju žene i devojčice. Tek jednu deceniju kasnije, u devedesetim godinama XX veka, razvijaju se programi i intervencije koje se bave ovom pojmom u društвima, zajedno sa podizanjem svesti o reproduktivnom zdravlju adolescenata i zagovaranju za prava žena na Internacionalnoj konferenciji o Ženama u Pekingu, 1995. godine (UNICEF 2001).

■ Ovi podaci nam govore da borba na iskorenjavanju dečijih brakova ne traje dovoljno dugo. Ipak, procene su da se prevalenca dečijih brakova, na globalnom nivou, smanjuje. U poslednjoj dekadi, procenat žena koje su se udale kao deca, smanjio za više od 10 %, ali samo u pojedinim zemljama i to kao posledica socio-ekonomskih uslova i demografskih promena u tim zemljama. Pored toga, mnoge zemlje su ratifikacijom međunarodnih Konvencija o ljudskim pravima, podigle zakonski minimum za stupanje u brak na navršenih 18 godina života. Uporedo sa tim su kreirane brojne, usmerene akcije društva da se uspostave i sprovode nacionalni zakoni i strategije, kao i brojni preventivni, edukativni i zdravstveni programi za suzbijanje dečijih brakova, koji su doprineli smanjenju prevalence dečijih brakova do danas. Ipak, u najsiromašnijim, nerazvijenim zemljama nije bilo promene u postotku broja devojčica koje su stupile u dečiji brak u periodu između 2004. i 2008. godine (Lee-Rife, 2012). Takođe, eksperti izražavaju nezadovoljstvo po pitanju brzine napretka u suzbijanju dečijih brakova i imaju stav da se napredak mora značajno ubrzati i održati, kako bi se praksa dečijih brakova okončala na globalnom nivou, do 2030. godine (UN, 2016).

■ Za većinu dečijih brakova se smatra da su ugovoreni od strane roditelja ili staratelja, a devojčice najčešće ne upoznaju svoje muževe do datuma venčanja (Montazeri et al, 2016). Ovaj podatak srećemo često u istraživanjima na uzorku iz dalekih kultura (Montazeri et al, 2016; Modak, 2018). Nasprut ovome, istraživanje sprovedeno na uzorku Roma iz Mađarske, svedoči da društveni uticaj i porodična dinamika nemaju nikakav uticaj na zagovaranje brakova, već se ova odluka zasniva uglavnom od strane devojčica. Devojčice znaju da samostalno donesu odluku o braku, koja je obično inicirana od strane partnera. Brak u ovom slučaju obično započne tako što devojčica pobegne od kuće i provede noć ili neko vreme kod partnera, nakon čega roditelji, navodno, nemaju izbora, nego da prihvate situaciju i započnu pregovaračku fazu, koja se završava saopštenjem zajednicu da se devojčica udala. Ovi zaključci ukazuju na to da se situacija menja: u velikom delu, odluku o udaji danas igra autonomija devojčice i čini se da je roditeljska uloga oslabila i da se svodi na prihvatanje situacije i uređivanje stanja na najbolji mogući način, kada je do braka već došlo (Aleksandrova, 2019). Naša iskustva sa terena svedoče u prilog obe prakse, kao i mišljenja da se razlozi za stupanje u dečiji brak razlikuju od sredine do sredine. Neretko nailazimo na ugovorene dečije brakove, kao i na one koje roditelji tvrde da nisu mogli, ili nisu želeli da spreče, kada je do njih došlo. Roditelji maloletnog lica često daju saglasnost za brak jer ne vide razlog zbog koga bi „stajali na put njihovoj sreći“ ili pak udajom žele da spreče da devojčica uđe u rizična seksualna ponašanja ili da „izgubi čast“, odnosno nevinost, i na taj način „osramoti svoju porodicu“. Devojčice iz zajednica u kojima se praktikuje dečiji brak vrlo često nemaju izgrađen kritički stav prema ovoj praksi, što je razumljivo, ako uzmemo u obzir kontekst odrastanja i susretanja sa ovom pojmom kao sasvim uobičajenom.

PREPOZNATI UZROCI DEČIJIH BRAKOVA

■ Kada posmatramo uzroke dečijih brakova iz ugla romskih porodica, sa jedne strane, i nalaza do kojih dolaze istraživanja, sa druge, uviđamo da najveća saglasnost postoji u vezi jednog kriterijuma: siromaštva.

■ Iz ugla porodica koje su pogođene fenomenom dečijih brakova, najčešći razlozi za stupanje u dečiji brak su: siromaštvo, potreba za jačanjem socijalnih veza (u smislu povezivanja sa socijalno i ekonomski imućnijim porodicama) i verovanje da će se na taj način ostvariti osamostaljivanje i dobiti zaštita. Takođe, roditelji veruju i da će udajom zaštитiti čerku od seksualnih odnosa pre braka, seksualne zloupotrebe, polno prenosivih bolesti i vanbračne trudnoće.

■ Iako postoji veliki broj istraživanja iz dalekih kultura (Mukherjee, 2006; Lee-Rife, 2012; Save the Children 2004; Nour, 2009) kao i određen broj onih iz kultura bližih nama (UNICEF 2017; Bošnjak & Acton, 2013), zajedničko za ova istraživanja jeste da dominantno prepoznaju nekoliko istih, kompleksnih faktora, kao uzrok dečijih brakova. Na prvom mestu se dosledno prepoznaje siromaštvo.

SIROMAŠTVO

■ Ovaj faktor je višedimenzionalan i na mnogim nivoima, direktno ili indirektno utiče na ranu udaju devojčica, a uglavnom je pridružen i drugim faktorima koji će biti navedeni u daljem tekstu. Iz ugla porodice, udajom čerke porodica se oslobođa ekonomski odgovornosti za makar jednog člana („jedna gladna usta manje”), što nije zanemarljivo ukoliko uzmemo u obzir koliko košta hrana, odeća i obrazovanje samo za jednu osobu. Neretko, ukoliko praktikuje običaj kupovine mlade, porodica dobije i novčanu nadoknadu, koja omogućava finansijsku sigurnost ostatku porodice, barem na kratko vreme. Istraživanja pokazuju da se u zemljama u kojima se smanjuje siromaštvo (na uzorku iz Koreje, Tajvana i Tajlanda), dosledno smanjuje i incidencu dečijih brakova (Nour, 2009).

■ Za smanjenje siromaštva određene zajednice ili društva, potrebno je primeniti dobro ispitani sistematski pristup i mere koje treba da budu implementirane od strane same države uz podršku velikih donatora i intersektorsku saradnju drugih zainteresovanih strana.

OBRAZOVANJE I MOGUĆNOSTI ZA EKONOMSKI RAZVOJ

■ U hronično siromašnim (engl. *chronic poverty*) društvima, obrazovanje nije jednako dostupno kao u društvima iz viših socio-ekonomskih staleža, a ulaganje u obrazovanje veoma često ne spada u prioritete članova zajednice. Jedno od mogućih objašnjenja ovog stanja možemo sagledati iz ugla Maslovijevih hijerarhija potreba (engl. *Maslow's hierarchy of needs*). Samoaktualizacija (kojoj se teži kroz obrazovanje) stoji na poslednjem stepenu u piramidi potreba, kojoj prethode fiziološke potrebe (za vodom, hransom, reprodukcijom itd), zatim potreba za pripadnošću i sigurnošću i potreba za uvažavanjem. Ova teorija prepostavlja da nije moguće prepoznati hijerarhijski više potrebe, ukoliko nisu zadovoljene niže potrebe (Maslow, 1989). Drugim rečima, ukoliko ekstremno siromašan pojedinac danas nema dovoljno hrane za sebe i svoju porodicu, on neće ulagati u obrazovanje, već u pribavljanje hrane koja bi mu zadovoljila osnovnu fiziološku potrebu, neophodnu za preživljavanje. Ovakvo ponašanje bi bilo adaptivno, međutim, ono na duge staze održava osobu u stanju siromaštva i neobrazovanosti što naknadno dovodi i do smanjenih šansi za ekonomski razvoj.

■ U izuzetno tradicionalnim sredinama, u kojima vlada patrijarhat, ulaganje u obrazovanje devojčica se vidi kao nepotrebno, jer očekivanja od uloge žene u ovakvim društvima nisu usmerena na njenu samoaktualizaciju. Društvo od nje ne očekuje da će raditi bilo gde van svog domaćinstva. Važno je istaći da ovakva očekivanja nemaju samo muški članovi, već čitavo društvo, pa neretko i same devojčice koje su pogodjene posledicama ovakvog društvenog uređenja. Iz svoje prakse prepoznajemo i da određeni broj devojčica izostaje i napušta školovanje zbog fenomena parentifikacije: u situacijama kada su roditelji sprečeni da budu kod kuće i brinu o deci, najstarija čerka preuzima radne zadatke i obaveze oko porodice, pa tako škola spada na niže mesto u hijerarhiji prioriteta, u odnosu na brigu o porodici.

**“Ako obrazujete muškarca,
vi obrazujete pojedinca.
Ako obrazujete ženu, vi obrazujete naciju.”**

(Afrička poslovica)

■ Hronično siromašnim zajednicama obrazovanje nije jednako dostupno kao opštoj populaciji. Život u segregiranim, ruralnim naseljima, troškovi koje obrazovanje iziskuje, diskriminacija, nepoznavanje jezika manjine, kulturološka nesenzibilisanost obrazovnog sistema i drugi faktori, doprinose prekidu obrazovanja devojčica, koje nakon toga dobijaju novu životnu ulogu stupanjem u brak.

■ Obrazovanje je dominantno prepoznato kao najznačajniji faktor za odlaganje stupanja u brak pre navršene 18 godine života (Mathur, Greene and Malhotra 2003).

RELIGIJA, TRADICIJA I DRUŠTVENO PRIHVACENE PRAKSE

■ Kada je reč o religijskoj pripadnosti, istraživački nalazi dosledno pokazuju povezanost između religijske pripadnosti i prevalence stupanja u dečiji brak, ali veza između pomenuta dva nije dovoljno jasna u pogledu toga kako je religija povezana sa godinama u kojima se stupa u brak. Verska uverenja iz bilo koje religije i kada su pravilno tumačena, dosledno ukazuju na to da niko ne bi trebao da stupi u brak pre nego što postane fizički i psihički zreo ili zrela (UN, 1966 prema UNICEF, 2016). Ono što je jasno, jeste da su različite religije povezane sa visokom stopom verovatnoće stupanja u dečiji brak, u različitim državama. Rezultati preglednih studija sugerisu i to da kreiranje programa usmerenih na neku konkretnu religiju nije efektivan način za tretiranje fenomena dečijih brakova (Jain i Kurz, 2007). Smatra se da je praksa dečijih brakova mnogo više ukorenjena u tradiciji i prihvaćenim praksama nego u religijskom opredeljenju (Jain i Kurz, 2007).

■ U mnogim patarijhalnim, ekonomski siromašnim društvima, roditelji su pod pritiskom da udaju čerku čim ispolji interesovanja za suprotan pol, ili pak kad postane reproduktivno sposobna, kako bi izbegli da ona postane seksualno aktivna pre braka ili prisiljena na seksualne odnose. Osim toga, oni brinu i da se njihova čerka kasnije neće udati, ukoliko propusti da to učini u socijalno poželjnem uzrastu, što zbog izvesne seksualne aktivnosti pre braka, što zbog toga što smatraju da kasnije neće biti zainteresovanih partnera za nju. Da približimo navedeno primerom iz prakse: devetnaestogodišnja devojka romske nacionalnosti, koja je ulagala u svoje obrazovanje i usavršavanje, objasnila nam je jednom prilikom da je, u njenoj zajednici „odavno smatraju babadevojkom“. Rezultati jedne studije (UNICEF, 2013) pokazali su da su u Nepalu, tri od pet razloga koje su ispitanici naveli za brak pre 18. godine života, bili kultura, društveni pritisak i uvreženo mišljenje - „to je normalno – svi to rade“.

■ Iako kult devičanstva nije specifičnost romske tradicije, Romi ga smatraju važnim delom svog identiteta. Posledično, pogrešno se zaključuje i da su dečiji brakovi deo romske tradicije i kulture.

■ Za održivost efekata programa, neophodan je rad na promeni stavova o običajima i tradiciji koji imaju negativne posledice po napredak zajednice kroz direktno i neposredno angažovanje članova iste, i nakon što se implementacija završi.

Ovo se odnosi i na one programe koji su podrazumevali direktno osnaživanje devojčica, jer njihovo vraćanje u nepovoljan kontekst umnogome otežava održavanje novostečenih veština, stavova i ideja (Lee-Rife, 2012). Direktan rad sa zajednicom ima smisla i ako uzmemu u obzir da u patrijarhalnim sredinama krajnju odluku o budućnosti ženskog potomka donose muškarci, najčešće otac ili starija braća.

■ Zanimljivo je istaći i da teorije Inovacije i teorije difuzije (engl. innovation and diffusion theories) sugeriju da bi uključivanje „pionira“ koji bi imali sklonosti i hrabrosti da se glasno suprotstave socijalnim normama bio najbrži i najsigurniji metod za postizanje socijalne promene (Rogers 1995; Westley and Antandze 2010). Kada hrabri i uticajni zagovornici promena prekinu tradiciju, novi stavovi i ponašanja mogu veoma brzo da se rašire kroz celu zajednicu (Malhotra et al, 2009). Na primer, svedoci smo vremena u kome duvanska industrija sve više gubi uticaj i u kome pušenje postaje sve manje društveno prihvaćena navika. Takođe, primer iskorenjivanja nepoželjne prakse iz Kine nam može biti vrlo dobar primer: sve do ranih godina XX veka, u Kini je postojao običaj vezivanja ženskih stopala od najranijeg detinjstva. Zahvaljujući efikasnim kampanjama za borbu protiv običaja vezivanja stopala, danas se posledice ovog običaja mogu videti samo kod nekoliko živih, starijih Kineskinja.

■ U kontekstu dečijih brakova, primena praktičnih implikacija ove teorije značila bi kreiranje programa koji su usmereni na zajednicu i koji angažuju uticajne pojedince iz zajednice koji će doprineti osudi ovog fenomena i njegovom „proterivanju“ iz njihove zajednice. Upravo se na ovoj ideji razvio i program rada sa muškarcima Romima na suzbijanju dečijih brakova u Republici Srbiji, o kome će biti reči u ovom priručniku.

NESIGURNOST U KRIZNIM PODRUČJIMA

■ U područjima gde vlada kriza usled rata, prirodnih i humanitarnih katastrofa ili ekonomске nestabilnosti, povećava se procenat sklopljenih dečijih brakova. Kao objašnjenje ovog fenomena autori navode da porodice udajom čerki smanjuju troškove domaćinstva, odnosno sprečavaju da dođu u stanje najekstremnijeg siromaštva u vreme krize ili pokušavaju za svoju porodicu da obezbede bolji tretman u ratnim uslovima – tako što čerku udaju za vojниke ili vojskovođe u zaraćenim područjima (Otoo – Oyotrey & Pobi, 2003; Malhotra, 2010; UNICEF, 2005).

SOCIJALNA ISKLJUČENOST

■ Evropska Unija socijalnu isključenost definiše kao „*proces koji bitno utiče na pojedince, društvene grupe i zajednice tako što ih na sistematski način marginalizuje i onemogućava im učešće u društvenom životu*”(Atkinson i Voudi, 2000).

■ Dakle, ukoliko su društvene grupe i zajednice sistematski stavljene u podređen i nepovoljan položaj i diskriminišu se na osnovu njihove različitosti, onda govorimo o njihovoj društvenoj ili socijalnoj isključenosti.

■ Socijalna isključenost Roma u Republici Srbiji, kao i u zemljama u regionu, ogleda se u odbačenosti od strane društva, životu u segregiranim, podstandardnim naseljima, teškoćama u ostvarivanju prava na stanovanje, zdravstvenu zaštitu, otežanom pristupu obrazovanju, diskriminaciji pri zapošljavanju i brojnim drugim slučajevima, kojima se ovoj marginalizovanoj grupi uskraćuju prava zagarantovana Ustavom Republike Srbije i time otežava društvena inkluzija. Ovakvo stanje nemogućnosti prevazilaženja marginalizacije, zbog nevidljivih barijera koje postoje, u literaturi se naziva „fenomen staklene tavanice” (Đorđević i Gavrilović, 2017). Kako je navedeno u Etnografskom istraživanju iz 2017. godine, u ovakvim slučajevima se marginalizovanost koristi kao resurs i strategija za samoodržanje od strane same zajednice, odnosno, kao sredstvo pomoću koga se zajednice čuvaju od asimilacije, održavajući određene prakse koje smatraju integralnim delom svog identiteta, kako bi održali distancu od društva koje ih odbacuje. Tako marginalizovanim zajednicama, kao jedina ponuđena opcija za život i egzistenciju ostaje sopstvena zajednica, čija pravila i ustaljene prakse onda moraju poštovati jer nemaju mogućnost integracije u veliku društvenu zajednicu (Đorđević i Gavrilović, 2017). Dečiji brak, kao jedna od konzervativnih praksi opstaje jer spolja ne postoji pritisak da se ova društvena norma promeni, a unutar zajednice njeno praktikovanje održava doživljaj pripadnosti grupi. Kako se u pomenutoj Etnografskoj studiji navodi, stvaranje spoljnog pritiska na zajednicu, odnosno sistemski, adekvatan, institucionalni odgovor predstavlja ključan parametar za delovanje i intervencije u pravcu nestajanja prakse dečijeg braka.

PATRIJARHAT KAO DOMINANTNA SOCIJALNA ORGANIZACIJA ŽIVOTA

■ Jedan od načina na koji se u literaturi opisuje patrijarhat, jeste kao vladavina muškarca u okviru neke društvene jedinice gde je ženska moć ograničena na dom i domaćinstvo, a muška na donošenje bitnih odluka koje se tiču cele porodice ili zajednice, pa tako i udaje čerki (Pilcher i Whelehan, 2004). U zajednicama gde je seksualnost kontrolisana i ograničavana kulturnim normama i vrednostima, gde se smatra da je najvažnija ili jedina svrha žene da se uda, rodi potomstvo i obavlja kućne poslove, devojčice obično budu socijalizovane na taj način da prihvataju svoju podređenu ulogu u društvu, koja stvara iskrivljenu sliku na osnovu koje veruju da su manje vredne.

■ Dečiji brakovi se najčešće javljaju u patrijarhalnim društvima. Pojedini autori smatraju da je patrijarhat dominantniji uzrok dečijih brakova čak i od siromaštva, smatrajući da su dečiji brakovi pre posledica načina na koji društvo posmatra i tretira ženu, nego siromaštva. Ovaj stav pravdaju činjenicom da u pojedinim zemljama (npr. Nepal) siromašne porodice daju veliki broj grla stoke ili visok novčani iznos kao miraz, koji bi, ukoliko bi se preusmerio na obrazovanje devojčice, bio višestruko isplatljiviji (Backlund i Blomqvist, 2014, prema UNESCO Intervjuu). Praksa kupovine mlade nije nepoznanica ni u romskim svadbenim običajima u Srbiji, o čemu će biti više reči u jednom od narednih poglavlja.

■ Poznavajući istoriju, kao i sadašnja društvena kretanja naroda na Balkanu, svedoci smo tranzicije društva iz tradicionalnog, patrijarhalnog sistema u egalitarni. U romskim zajednicama je situacija mnogo nepovoljnija po pitanju napretka u postizanju ravnopravnosti polova nego što je to slučaj u opštoj populaciji. Dovoljno je provesti samo jedan dan unutar nekog romskog naselja da bi vam to postalo potpuno jasno. Patrijarhat, kao dominantnu socijalnu organizaciju života, prepoznaju i pojedini učesnici radionica i navode ga kao uzrok mnogih pojava u romskim zajednicama, koje sprečavaju napredak i integraciju Roma.

■ Istaknuti aktivista za ljudska prava, koji je 1984. godine dobio Nobelovu nagradu za mir, Desmond Tutu, u svojim govorima iznosi sledeće stavove: „*Dečiji brakovi se dešavaju zato što mi muškarci to dozvoljavamo. Očevi, religijski lideri, donosioci odluka, ljudi koji su uticajni u zajednici – uglavnom su muškarci. Kako bi se dečiji brakovi okončali, moramo dobiti podršku svih muškaraca koji znaju da je to pogrešno i raditi zajedno da ubedimo u to sve one muškarce koji u to ne veruju.*” Tutu sugeriše da kao rešenje za okončanje dečijih brakova treba „...ubediti lidere u zajednicama, da kažu da su dečiji brakovi pogrešni i da treba da se okončaju zauvek.”

Politički lideri treba da zauzmu isti stav i založe se za osnaživanje i obrazovanje devojčica, koje će, dugoročno transformisati čitavo društvo.”

■ Oslanjajući se na opisane stavove i nalaze, odlučili smo da pristup koji je kreiran bude implementiran sa muškarcima donosiocima odluka, unutar svoje porodice, koji će dalje širiti misiju okončanja dečijih brakova unutar, ali i izvan svog domaćinstva.

POSLEDICE DEČIJIH BRAKOVA

■ Neposredne posledice dečijih brakova, koje su prepoznate su najčešće devastirajuće i određuju životni put devojčice koja stupa u brak (Malhotra, 2010). Dečiji brakovi povećavaju *rizik od smrtnog ishoda na porođaju*. UNICEF u svojim istraživanjima dolazi do podatka da devojčice mlađe od 15 godina imaju do 5 puta veći rizik da umru na porođaju od devojaka u dvadesetim godinama. Rizik od smrti odojčeta je takođe veliki. Veći je za čak 60% u odnosu na decu porodilja starosti 19 godina i više (Mensch 2005).

■ Osim smrtnih ishoda, visoki su i zdravstveni rizici poput stanja koje je u medicini opisano kao „akušerksa fistula”, a koje dovodi do spajanja regije anusa i vagine, što predstavlja celoživotni problem, ukoliko se hirurški ne tretira. Tu su i povećan rizik od nastanka depresije, raka grlića materice i mnogih drugih životno ugrožavajućih zdravstvenih stanja (Mensch 2005; UNICEF 2005; Save the Children 2004; Bott & Jejeebhoy 2003).

■ Pored ovog rizika, postoji i *povećan rizik od izloženosti porodičnom nasilju i seksualnom zlostavljanju*. S obzirom na to da se u slučaju stupanja u dečiji brak, obrazovanje devojčice najčešće ne nastavlja, ona ne završava ni osnovnoškolsko obrazovanje što joj posebno otežava dostizanje ekonomski i bilo koje druge nezavisnosti. Devojčice koje stupe u brak često nemaju status i moć u svome braku, pa ni uticaja na donošenje odluka koje se tiču vlastitog života (ICRW 2005). Stupanje u brak kada psihološki procesi individuacije i separacije nisu završeni (privode se kraju na prelasku u odraslo doba najčešće), otežava samostalnost u mišljenju i donošenju odluka, tako da je pravo slobodnog izbora i izlaska iz kruga nasilja koje trpi, vrlo otežano. Devojčice koje se udaju na ranijem uzrastu, češće veruju da je nasilje u porodici opravdano (UNICEF 2005; Jenson and Thornton 2003).

■ Najizvesnija posledica dečijeg braka je *nagli prekid detinjstva i nagli prelazak u odraslo doba*. Preseljenje u drugu porodicu, izostanak podrške primarne porodice, prijatelja i okoline, preuzimanje obaveza u domaćinstvu, majčinstvo i seksualni odnosi, zamenjuju dečiju igru, školovanje i maštanje o individualnim postignućima u budućnosti.

■ Kako pokazuju istraživanja (Hotchkiss i sar, 2016), a i iskustva sa terena, za romsku zajednicu u Srbiji nije karakteristična velika razlika u godinama između lica koja stupaju u brak. Stoga se nameće pitanje, koji procenat dečaka stupa u dečije brakove i kakve posledice dečiji brakovi imaju kada su dečaci u pitanju? Iako se pojava dečijih brakova uglavnom tretira kao kršenje prava devojčica, jer su dečiji brakovi oko pet puta češći među devojčicama nego među dečacima, ne treba zanemariti ni podatak da je na globalnom nivou, oko 4% muškaraca u bračnoj ili vanbračnoj zajednici pre navršene 18 godine života. Procena UNICEFa je da je oko 115 000 000 dečaka i muškaraca širom sveta, oženjeno pre 18. godine života.

■ „Brak krade detinjstvo“ (UNICEF, 2019). Stavljanje u ulogu odrasle osobe dete bilo kog pola, koje fizički i mentalno nije spremno za preuzimanje odgovornosti odraslog čoveka, onemogućava razvoj njegovih ili njenih punih razvojnih potencijala. Dečiji brakovi dovode do prernog ulaska u roditeljsku ulogu, koja pojačava pritisak da se porodica materijalno obezbedi, što dečake dovodi u poziciju da moraju prekinuti obrazovanje, čime im se između ostalog, kasnije uskraćuju bolje poslovne prilike (UNICEF, 2019).

■ Ovi podaci nam govore da fokus podrške u procesu rešavanja dečijih brakova ne treba da ostane samo na devojčicama već treba analizirati potrebe zajednice sa kojom radimo kao i kreiranje programe za podršku dečacima, odnosno porodici, kao osnovi društva.

■ Strategije koje su dosadašnji programi primenjivali podrazumevale su:

- ***Osnaživanje devojčica kroz informisanje, razvoj veština i mreže podrške;***
- ***Mobilizacija i edukacija roditelja i drugih, važnih članova zajednice;***
- ***Povećavanje mogućnosti za jednake šanse u formalnom obrazovanju (za devojčice);***
- ***Nuđenje ekonomске podrške i novčanih stimulusa za devojčice i njihove porodice;***
- ***Uspostavljanje i obezbeđivanje zakonskog okvira i povoljnijih politika.***

■ Sasvim očekivano, najveći broj programa je bio usmeren na direktno osnaživanje devojčica, dok su drugi programi, pored prve strategije, uključivali i neku od preostale četiri.

■ Pregledna istraživanja (Mathur i sar, 2003; Malhotra, 2010; Malhotra, et al, 2011) koja su se do sada bavila ispitivanjem efikasnosti tretmana sprovedenih na Afričkom i Azijskom kontinentu, i njihovim grupisanjem, identifikovala su aktivnosti i preduzete mere koje najviše doprinose suzbijanju fenomena dečijih brakova. Ovi programi se najčešće tiču **obrazovanja, izgradnje infrastrukture ili uključuju novčane podsticaje implementirane ili podržane od strane nacionalne i lokalne vlade uz podršku jednog ili više velikih donatora**. Kao takve, ove intervencije su imale i najveću mogućnost ekspanzije na veći broj stanovnika i država. Jedna od najefektivnih metoda za sprečavanje dečijih brakova i njihovih zdravstvenih posledica jeste zagovaranje da devojčice ostanu u školi i da se obrazuju, uz novčani podsticaj roditeljima, obezbeđene obroke za decu u školi i obezbeđeno radno mesto za devojčice nakon završetka obrazovanja (Mathur i sar, 2003).

■ Ipak, ista istraživanja navode i da samo ulaganje u obrazovanje, bez programa koji bi doprineli razvoju životnih veština kod devojčica ne daju dovoljno dobre niti konstantno pozitivne rezultate. Zato su poželjni i programi koji polaze od pretpostavke da će informisanje devojčica o njihovim opcijama, svetu u kome žive, koji daju podršku u samospoznaji i izlasku iz socijalne i ekonomске izolacije, omogućiti njima samima da se osnaže i glasnije i uspešnije zauzmu za sebe.

■ U ranije spomenutoj Etnografskoj studiji, na temu dečijih brakova u Srbiji, kao ciljevi koje treba dostići u svrhu zaštite od stupanja u dečiji brak prepoznaju se: obrazovanje pre braka, odloženo rađanje dece, perspektiva zaposlenja, društvena participacija i pravo na izbor. Da bi ovi ciljevi bili dostignuti, neophodno je da postoji podrška porodice, responsivan sistem obrazovanja, zajednice koje su spremne da pomognu, predusretljivi poslodavci i inkluzivno društvo (Đorđević i Gavrilović, 2017). Na ove protektivne faktore bi trebalo obratiti pažnju prilikom kreiranja budućih programa podrške za ukidanje prakse dečijih brakova.

■ Ne bi trebalo zanemariti ni ulogu koju mediji mogu imati u procesu borbe protiv dečijih brakova. Adekvatna, velika medijska propraćenost može da podigne svest o temi od interesa i da dovede do brzih promena u stavovima i osudi određenog ponašanja od strane zajednice u riziku od istog ponašanja. Kao primer u literaturi se navodi slučaj desetogodišnje devojčice iz Jemena koja je, nakon dva meseca braka sa nasilnikom, ostavila supruga i uspešno prošla kroz proces razvoda. Ona je ubrzo postala centralna figura u pokretu borbe protiv dečijih i prisilnih brakova u Jemenu. Devojčica je predstavljena kao heroina, priča o njenom delu, kao i delu njene pravne zastupnice pred sudom, obišla je svet uz najpozitivnije kritike usmerene ka njima i veliku osudu prakse dečijih brakova. Zahvaljujući tome, zakonodavna vlast u Jemenu, podigla je dozvoljenu uzrasnu granicu za stupanje u brak, sa prvobitnih 15 na 18 godina. Još važnije, mnoge devojčice su po ugledu na ovaj slučaj i same zatražile izlazak iz bračnih zajednica na koje su bile prisiljene (Fitriani, 2014).

■ Mada se u našoj zemlji i u zemljama u regionu mediji retko bave temom dečijih brakova, čak ni tada njihovo izveštavanje nije usmereno na predstavljanje ovog problema kao kršenja ljudskih prava, već pojavu obično povezuju sa romskim običajima i tradicijom na senzacionalistički način (Đorđević i Gavrilović, 2017).

■ Iz svega navedenog, jasno je da su dečiji brakovi veoma kompleksan fenomen. Stoga ne možemo govoriti o tome da je dovoljno fokusirati se samo na osnaživanje devojčica ili muškaraca, na medijsku propagandu, ili pak na finansijsku stimulaciju ekstremno siromašnih porodica, već da bi najdelotvorniji programi podrazumevali istovremeno rad sa ženama i devojčicama, koji je usklađen i koji prati aktivnosti koje se sprovode sa muškarcima. Razvoj svakog programa treba da podrazumeva, pre bilo kog koraka, upoznavanje zajednice i njihovih potreba, kako bi programi koji se sprovode bili što adekvatniji. Program koji smo kreirali i rezultati do kojih smo došli na osnovu ispitivanja učesnika radionica, ukazuju da je rad na osnaživanju muškaraca i cele zajednice, podjednako važan kao i rad sa devojčicama i ženama na rešavanju problema dečijih brakova.

STANJE U REPUBLICI SRBIJI

■ Tema dečijih brakova prepoznata je kao važna tema među aktivistima i borcima za ljudska prava, zaposlenima u oblasti socijalne zaštite i u Republici Srbiji. Razlog za to je neminovno susretanje stručnjaka sa ovim fenomenom na terenu, kada populacija koja nema kontakta sa socio-ekonomskim najugroženijim delom stanovništva, podrazumeva da je ova praksa potpuno izumrla. Ovakvo stanje potvrđuje to da je prevalenca stupanja u dečiji brak relativno niska među opštom populacijom, ali i relativno visoka među nekim marginalizovanim grupama stanovništva, najčešće Romima (UNICEF, 2019). Prema zvaničnim podacima Republičkog zavoda za statistiku, u Srbiji živi 147,604 Roma, mada nezvanične procene ukazuju na to i da ih je do 5 puta više. Ako uzmemo u obzir poreklo kao kriterijum, u Srbiji žive tri grupe Roma: domicilni Romi, Romi koji spadaju u kategoriju interno raseljenih lica sa Kosova i Romi povratnici iz Zapadne Evrope (Idzerda, 2011).

■ U opštoj populaciji, dečiji brakovi se doživljavaju kao romska tradicija, što je pogrešno shvatanje. Dečiji brakovi su patrijarhalna tradicija, koja je postojala vekovima u mnogim društvima, a u opštoj populaciji u Republici Srbiji se značajno smanjila tokom prethodnih 50 godina. Činjenica da ova društveno neprihvaćena pojava i dalje postoji među romskim stanovništvom doprinosi istrajnosti stereotipa i predrasuda o Romima.

**U Srbiji je, u periodu od
2005. do 2014. godine,
procenat dečijih brakova u
romskim naseljima,
porastao za celih 11,1 %.**

(UNICEF, 2019.)

■ O zastupljenosti dečijih brakova u Republici Srbiji govori Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2014. godine, koje nam pokazuje da u brak ili vanbračnu zajednicu, pre navršene 15 godine života, stupa 0,8 % žena iz opšte populacije i čak 16,9 % žena iz romske populacije. Čak 57 % osoba ženskog pola iz romskih naselja, starosti do 49 godina prvi put je stupilo u brak (ili vanbračnu zajednicu), pre navršene 18 godine. Podatak koji zabrinjava je i da je u Srbiji u periodu od 2005. do 2014. godine, procenat maloletičkih brakova u neformalnim romskim naseljima porastao za celih 11,1 %, odnosno sa prvobitnih 45,9 % na 57 % (UNICEF, 2019).

■ Istraživanje koje je sproveo Hočkis sa saradnicima (Hotchkiss, et al, 2016), na uzorku romskih porodica iz Srbije, ukazuje na to da se u Srbiji dečiji brakovi najčešće sreću u ekstremno siromašnim romskim porodicama, među manje obrazovanim devojčicama i u ruralnim i segregiranim naseljima.

Istraživači ukazuju na to da, što je obrazovanje niže, to je verovatnoća za stupanje u dečiji brak viša. Mada navode da prevalenca stupanja u brak pre 18 godine ostaje visoka i među devojčicama koje su u procesu srednjoškolskog obrazovanja.

■ Uzimajući ove podatke u obzir, ne iznenađuje da se na terenu veoma često susrećemo sa praksom dečijih brakova. Mi trenutno ne nalazimo efikasno rešenje, koje bi potpuno iskorenilo pojavu dečijih brakova, uprkos međunarodnim konvencijama koje je država Srbija ratifikovala, kao i nacionalnim zakonima koji prilično jasno uređuju polje zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja.

■ Zakonodavni okvir Republike Srbije u praksi prepoznaje razlike između dečijeg braka, ranog braka i prinudnog braka.

■ **Dečiji brak** je brak u kojem je barem jedan od partnera dete, odnosno osoba mlađa od 18 godina.

■ **Rani brak** je brak u kome jedan partner ima manje od 18 godina, u zemljama u kojima je dozvoljeno sklapanje braka maloletnom licu, koje je dostiglo telesnu i duševnu zrelost, potrebnu za vršenje prava i dužnosti u braku. U Republici Srbiji je rani brak obuhvaćen odredbom u Porodičnom zakonu u Članu 23. stav 2, koji glasi: „*Sud može, iz opravdanih razloga dozvoliti sklapanje braka maloletnom licu, koje je navršilo 16 godinu života, a dostiglo je telesnu i duševnu zrelost, potrebnu za vršenje prava i dužnosti u braku*“.

■ Iskustva iz prakse pokazuju da se najčešće sreću slučajevi u kojima radnici centara za socijalni rad, na osnovu sopstvene procene, daju preporuku nadležnom суду u vezi odluke o odobravanju stupanja u dečiji brak. Pozitivna odluka, odnosno odobrenje je najčešće motivisano stanjem u kojem se maloletna osoba nalazi, npr. poodmakla trudnoća, u kojoj maloletna osoba najčešće bude kada slučaj dospe do suda.

■ Poslednji koji zakon prepoznaje, **prinudni brak**, jeste onaj brak koji je sklopljen bez pune ili slobodne volje jednog ili oba partnera i/ili u kojem jedan ili oba partnera ne mogu da prekinu brak usled porodičnog ili šireg društvenog pritiska/prinude, bez obzira na uzrast supružnika.

■ Pored nacionalnog zakonodavstva, Država Srbija je ratifikovala i međunarodne propise relevantne za zaštitu dece od dečijih brakova, koje ćemo navesti, uz preporuku da ih proučite, kako biste što bolje razumeli fenomen dečijih brakova:

- **Konvencija o pravima deteta** („Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori”, br. 15/90 i list „SRJ – Međunarodni ugovori” b. 4/96 i 2/97)
- **Konvencija o eliminisanju svih oblika nasilja nad ženama (CEDAW)** („Službeni list SFRJ”, br. 11/81).
- **Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici** („Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori” br. 12/13)
- **Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima**
- **Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima** („Službeni list SFRJ”, br. 7/71).
- **Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima** („Službeni list SFRJ”, br. 7/71).
- **Konvencija o pristanku na brak, minimalnoj starosti za sklapanje braka i registrovanju brakova** („Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori i drugi sporazumi” br. 13/64).

■ Pored svih navedenih međunarodnih propisa i nacionalnih zakona, postoje i drugi, nacionalni propisi relevantni za ovu temu kao i instrukcije o načinu rada centra za socijalni rad u zaštiti dece od dečijih brakova, izrađene po ugledu na njih. To su:

- **Porodični zakon** („Službeni glasnik RS”, br. 18/2005, 72/2011 – drugi zakon i 6/2015).
- **Zakon o socijalnoj zaštiti** („Službeni glasnik RS”, br. 24/2011).
- **Krivični zakon** („Službeni glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 – ispravka, 107/2005 – ispravka, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014).
- **Uputstvo centrima za socijalni rad, ustanovama socijalne zaštite za smeštaj korisnika i drugim pružaocima usluga za primenu pokazatelja za preliminarnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima i postupanje u slučaju sumnje da je korisnik žrtva trgovine ljudima (Akt Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja broj: 551-00-00441/2017-09 od 26.7.2017. godine).**
- **Pored navedenih, tu je i najskorije usvojena Instrukcija o načinu rada centra za socijalni rad – organa starateljstva u zaštiti dece od dečijih brakova (Akt Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja broj: 551-0-00 100/20 19-14, od 20.05.2019.**

■ Ova instrukcija propisuje delovanje centara vođeno najboljim interesom deteta, u pravcu saradnje sa drugim subjektima (javnim ustanovama, nevladinim organizacijama, anonimnim pojedincima i dr.) na identifikovanju dečijih brakova ili rizika od stupanja u dečiji brak. Instrukcija nalaže praksu primene neodložne intervencije i obezbeđivanja alternativnog smeštaja za dete, u slučajevima kada se proceni da je neophodno hitno reagovati, da bi se zaštitili interesi deteta. Ukoliko procena ne nalaže hitnu intervenciju, formira se stručni tim koji zajednički donosi odluke o izricanju daljih mera i usluga zaštite deteta, u cilju okončanja ili prevencije dečijeg braka.

■ Mere i usluge koje mogu biti izrečene porodicama su: informisanje i savetovanje deteta, porodice ili staratelja, upućivanje na socijalne i druge dostupne servise u zajednici, pružanje materijalne podrške biološkoj porodici deteta, pokretanje postupaka za korektivni i preventivni nadzor nad vršenjem roditeljskog prava, lišavanje prava na starateljstvo ili pokretanje krivične prijave zbog zapuštanja i zlostavljanja maloletnog lica.

■ Uprkos postojanju svih navedenih propisa i zakona, dečiji brakovi i dalje opstaju i to zato što neki slučajevi dečijih brakova ni ne dođu do institucija na vreme, a oni koji dođu, veoma retko budu procesuirani po predviđenom protokolu. Jedan od razloga za to je što nadležni dečiji brak smatraju „običajnim pravom“ Roma u koje „nemaju pravo da se mešaju“, pozivajući se na kulturno kompetentnu praksu u socijalnom radu. Sudeći po zaključcima sa Okruglog stola, održanog u Novom Bečeju, na temu: „Dečiji brakovi – Institucionalni okvir i stav romske zajednice“ država nema adekvatne mere kojima bi tretirala pojavu, kada do nje dođe. Stav stručnjaka koji dolaze u kontakt sa pojavom dečijih brakova je taj da ranije opisane mere koje stoje na raspolaganju porodicama u riziku, nisu dovoljne ni adekvatne u situacijama kada se dečiji brak desi, odnosno, kada je devojčica npr. trudna ili kada ne želi da napusti partnera za koga je udata. Mogućnosti institucionalne finansijske podrške nisu velike, niti dovoljne da bi napravile promenu u odluci da porodica uda čerku.

■ Zaključci ukazuju da je problem izuzetno teško uspešno tretirati kada do dečijeg braka već dođe i da se mora znatno više raditi na prevenciji i sankcionisanju zakonom zabranjenog ponašanja, odnosno sklapanja dečijih brakova.

■ Jedan od glavnih nedostataka o kome su učesnici okruglog stola izveštavali je i taj što veoma mali broj slučajeva dečijih brakova bude prijavljen nadležnim institucijama (u Novom Bečeju je na sud dospeo samo jedan slučaj za tri godine). Sve zainteresovane strane treba više da se fokusiraju na prepoznavanje i prijavljivanje slučajeva dečijih brakova. Ova preporuka je posebno upućena organizacijama civilnog društva, koje su u svakodnevnom kontaktu sa romskom zajednicom. Takođe, naglašeno je i da nadležni sudovi treba da deluju u skladu sa zakonom i da ne izbegavaju izricanje presude koju zakon propisuje, jer dečiji brakovi nisu običajno pravo, već krivično delo.

■ Podstaknuti ovakvim stanjem, Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost i UNICEF, u okviru programa „Ka okončanju dečijih brakova 2018 – 2020.” pokrenuli su Nacionalnu koaliciju za okončanje dečijih brakova, usmerenu na kreiranje koordinisane akcije relevantnih aktera, koja će doprineti okončanju prakse dečijih brakova u Srbiji, naročito u romskoj populaciji (UNICEF, 2019). Dečiji brak jeste forma zlostavljanja dece. U budućnosti se planiraju izmene Porodičnog zakona, odnosno članova koji se tiču zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja, gde se takođe planira ukidanje mogućnosti da bilo koja osoba stupi u brak pre navršene 18 godine života.

■ U okviru pomenutog programa Udruženje romskih studenata, kreira se i realizuje pilot projekat „*Promena stavova muškaraca Roma i predstavnika institucija prema dečijim brakovima*“. Metodologija koja je kreirana i koja će biti prikazana u ovom priručniku, oslanja se na dosadašnja saznanja i istraživanja, ali i direktno poznavanje romske zajednice.

■ Kreirana metodologija rada sa muškarcima Romima, ima za cilj da kroz preispitivanje i promenu stavova, kao i jačanje romskog nacionalnog identiteta kod muškaraca Roma, suzbija prakse dečijih brakova. Adekvatno osmišljenom intervencijom u zajednici (engl. *Community interventions*) dovelo bi do osude ovog fenomena i njegovog odbacivanja od strane same zajednice.

2.

ISKUSTVA
SA RADIONICA

STAVOVI U ROMSKOJ ZAJEDNICI

■ U redovima koji slede, biće prikazane opservacije zabeležene u toku realizacije 16 radionica na temu: Promena stavova muškaraca Roma o dečijim brakovima. Ukupno 12 radionica je realizovano u beogradskim opštinama i romskim naseljima, od strane trenera iz partnerske organizacije Novi Svet iz Beograda, dok su preostale 4 radionice realizovane u Pirotu, od strane trenera iz organizacije Ternipe iz Pirot-a. U ovo poglavlje će ući i iskustva iz prve faze ovog projekta, kada su realizovane 4 radionice u Banatu, odnosno u opštini Novi Bečeј, gde je praksa dečijih brakova veoma zastupljena (prema iskustvima tamošnjih aktivistkinja i borkinja za prava žena, ali i prema rečima predstavnika nadležnih institucija). U radionicama su učestvovali grupe muškaraca Roma, različitog uzrasta, od učesnika osnovnoškolskog uzrasta u Pirotu, do učesnika srednje životne dobi (45 i više godina) u Beogradu i Novom Bečeju. Takođe, socio-ekonomski status učesnika po grupama je bio vrlo različit. Pojedine radionice realizovale su se u substandarnim romskim naseljima (naselje Deponija, u gradskoj opštini Palilula u Beogradu), a neke druge u urbanim gradskim naseljima, koja su dominantno naseljena Romima u Beogradu (kao što je naselje Veliki Mokri Lug).

■ Cilj nam je da, kroz ovo poglavlje približimo shvatanje problema dečijih brakova iz ugla muških predstavnika romske zajednice u Srbiji, koje se istaklo u toku realizacije aktivnosti. Ali i da čitaocima ovog priručnika približimo situacije i odgovore učesnika sa kojima se mogu susresti u toku realizacije radionica kako bi se što bolje pripremili za realizaciju i što adekvatnije odgovorili na zadatak.

■ Važno je imati na umu da se romske zajednice u Srbiji razlikuju po mnogim pitanjima, pa tako i po pitanju dečijih brakova. Zbog toga je pre implementacije ovog programa potrebno upoznati konkretnu zajednicu, odnosno izvršiti ispitivanje stavova i stanja na terenu. Ukoliko se prepozna potreba za tim, nužno je prilagoditi dizajn radionica specifičnim uslovima i potrebama zajednice. Takođe, neke od opisanih praksi u narednim redovima su arhaične i na putu su izumiranja. Sve običaje koji su opisani ne treba posmatrati kao dominantnu praksu, već kao izuzetke koje u najizolovanijim zajednicama i dalje susrećemo.

■ Podaci koji slede su prikupljeni od strane autora priručnika, mentora i samih trenera koji su realizovali aktivnosti. Informacije su prikupljane u toku radionica, beležene u vidu video zapisa i pismenih zapisa zapažanja trenera i mentora. Originalni sadržaj je minimalno interpretiran. U daljim redovima će biti prikazana pitanja koja su postavljena na radionicama u okviru različitih, pojedinačnih aktivnosti, kao i najčešći odgovori učesnika na ta pitanja.

Napomenuli bismo da treba biti oprezan sa generalizacijom odgovora koji slede na čitavu populaciju Roma u Srbiji. Iako je u radionicama učestvovalo više od 50 muškaraca Roma, postoji pretpostavka da su svoje stavove često najglasnije izražavali oni čiji su stavovi bili socijalno prihvativiji, kao i da neki učesnici nisu delili svoje stavove, već su se „u tišini“ slagali sa većinskim stavom grupe.

U okviru prve radionice, učesnicima se postavlja pitanje:

„**Ko smo mi Romi?**”

■ Učesnici najčešće navode da su „*druga nacionalnost; nacija; sto nacija, da je njihovo poreklo indijsko*“ (misleći na ukrštanje Roma sa drugim nacijama, kroz istorijski put) itd. Najčešće u odgovorima preovladava doživljaj marginalizovanosti i osećaj uskraćenosti nad nacionalizmom, odnosno pozitivnim doživljajem u vezi sa nacionalnim identitetom. Sekundarni cilj realizovanih radionica je bio i jačanje nacionalnog identiteta, kroz edukaciju o kulturi, pozitivnim običajima, nacionalnim obeležjima itd. Veliki broj učesnika radionica nije bio upoznat sa kulturom i tradicijom Roma. Ovo se naročito odnosi na učesnike iz najnižeg socio-ekonomskog statusa. Zanimljiva je i pojava da su Romi iz urbanih naselja, koji su približniji opštoj populaciji po socio-ekonomskom statusu i stavovima, imali potrebu da se ograde od pripadnosti društvenoj grupi za koju se vezuje najviše stereotipa, odnosno Roma sa najnižim socio-ekonomskim statusom. To su uglavnom činili kroz navode poput: „*Mi nismo isti, to su rumunski Cigani i albanski Cigani. Oni svoju decu udaju rano, kod nas, domaćih Cigana, sva deca idu u srednju školu*“.

■ Na pitanje

„**Šta me čini Romom?**”

■ Učesnici najčešće daju stereotipne odgovore, poput onih na osnovu kojih ih opšta populacija diskriminiše. To ukazuje da unutar zajednice postoji veliki stepen diskriminacije, što je u skladu sa sociološkom Teorijom etiketiranja (Becker, 1963). Tako su najčešći odgovori, gotovo dosledno dobijani u radionicama: „*boja kože; neobrazovanost; to što smo socijalni slučajevi; oblačenje; krademo; lažemo; to što smo svuda nepoželjni; što se bavimo sakupljanjem sirovina; imamo puno dece; naša muzika; rana ženidba i udaja; pored toga i „jezik kojim govorimo; to što su mi roditelji Romi; što živim u romskom naselju; po krvi; što sam muslimanske veroispovesti*“ itd. Odgovori koji nisu opterećeni diskriminacijom uglavnom pripadaju učesnicima osnovnoškolskog uzrasta iz Pirotu, što možemo pripisati visokom stepenu integrisanosti romske zajednice u Pirotu, kao i senzibilisanosti ovih učesnika koja je steklena u okviru programa

u kojima su učestvovali na temu identiteta i dečijih brakova.

Problematično je što sama zajednica negativno evaluirala svoju nacionalnost jer to može biti otežavajući faktor za motivisanje učesnika da iskorene neke negativne obrasce, ukoliko se oslanjamamo na očuvanje pozitivne slike o nacionalnom identitetu (koja je, dakle, nepostojeca). Umesto toga Romi su se identifikovali sa svojim „negativnim imidžom“. Ipak, obećavajuće je što neki učesnici obično nisu zadovoljni ovakvim statusom i rešenje vide u ulaganju u obrazovanje i vaspitanje zajednice.

■ Kada se postavi pitanje

„Koji su naši, romski običaji?”

■ Učesnici uglavnom navode religijske običaje vezane za praznovanje Božića i Uskrsa, zatim proslave veridbi, rođendana itd. Kada ih treneri zamole da se više fokusiraju na običaje koje praktikuju samo Romi, bez izuzetka bude spomenuto rano stupanje u brak. Pored toga, starije grupe učesnika navode i običaje „Slatka/grejana rakija“ (nosi različite nazive od regije do regije države) „Romano Kris“ „Kupovina mlađe“ itd. Običaj „Slatka/grejana rakija“ se odnosi na praksu iznošenja čaršafa pred goste, nakon prve bračne noći, uglavnom ispred kuće u koju se devojka udala. Običaj služi u svrhu prikazivanja „čestitosti snajke, njenog poštovanja prema porodici supruga i svojoj porodici, kojoj nije ukaljala obraz“, odnosno kao dokaz da je u kuću došla nevina devojka, nakon čega započinje slavlje na kome se pije kuvana rakija. Ukoliko devojka nije bila nevina pre braka, u pojedinim romskim zajednicama će biti pristupljeno običaju „Romano Kris“. Ovaj običaj predstavlja „romski sud“ sačinjen uglavnom od starijih članova zajednice i autoriteta, koji zasedaju u različitim situacijama u kojima se krše pravila zajednice. Sud odlučuje o sudbini počinioца prekršaja ili krivičnog dela. U nekim zajednicama se ovaj običaj sprovodi poštujući arhaične procedure, u kojima osoba kojoj se sudi „mora da legne u mrtvački sanduk, dok čeka svoju presudu“ dok „sudije“ oko nje diskutuju o delu koje je počinila i adekvatnoj kazni. Osoba kojoj se sudi, bez izuzetka i primedbi, mora da prihvati kaznu kojoj joj dodeli „Kris“.

■ Što se tiče devojke iz prethodne priče, ona će u velikom broju slučajeva (ne uvek) biti vraćena u primarnu porodicu, osramoćena i biće označena kao neko „ko je propustio priliku za dobru udaju“. U pojedinim regijama, npr. u Banatu, postoji arhaična praksa da se u tom slučaju devojka vrati kući „na magarcu, jašući ga naopačke kroz selo“ kako bi „svi videli njenu sramotu“.

■ Što se tiče običaja „Slatka/grejana rakija” i „Romano Kris” učesnici i to većim delom stariji, svedoče o tome da se ovi običaji održavaju u zajednici, ali da se sprovode mnogo ređe nego ranije. Pojedine grupe tvrde i da su ovi običaji potpuno izumrli. Zanimljivo je i to da većina prepoznaže štetnost ovih običaja, ali i njihovu važnu funkciju. Jedan mladi učesnik je naveo da „Romano Kris” i „Slatka/grejana rakija” ne treba da postoje „jer o nevinosti devojke treba da se raspravlja unutar kuće u koju se udala, a ne mimo nje, da raspreda selo”. Dakle, postoji stav da sam ritual treba da isčezne, ali stroga pravila patrijarhata i dalje treba da opstanu - o ženskom telu i njenim postupcima i dalje treba da raspravlja i donosi odluke neko drugi.

■ Koliko god bili spremni da diskutuju u vezi adekvatnosti drugih običaja, najtvrdi stav je prepoznat u vezi adekvatnosti očekivanja da devojka bude nevina pre stupanja u brak. Veliki broj učesnika, bez obzira na uzrast, ističe ovo kao važno pravilo od koga ne treba odustati. Ipak, utisak je da socio-ekonomski status utiče na to koliko će ovaj stav biti podložan promeni, odnosno da li će uopšte postojati. Učesnici smatraju da nevinost devojke garantuje da će ona biti „dobra i verna u braku” i da neće napustiti svoju porodicu. Određeni broj učesnika prepoznaže društveni pritisak vezan za ovu pojavu i navodi da „bi ih drugi čudno gledali da im to nije bitno”.

■ Zanimljiva je i priča jednog od učesnika, koji je podelio sa grupom da unutar zajednice postoji verovanje da „žena koja ima seksualne odnose pre braka, u svojoj materici nosi genetski kod drugog muškarca” tako da je moguće da dete koje dobije sa svojim suprugom „liči i na njene prethodne ljubavnike”. Tako se npr. neobjašnjivo, neprimereno ponašanje deteta u nekoj životnoj fazi, pripisuje genima drugog muškarca, a žena se osuđuje zbog toga.

■ U izrazito patrijarhalnim porodicama muški članovi čuvaju čerke, kako one ne bi bile seksualno zloupotrebljene ili kako ne bi pristale na seksualne odnose pre braka. Čuvanje uglavnom podrazumeva da devojčica ne sme da se kreće nigde bez pratnje muškog člana porodice.

■ Jedan od čestih negativnih običaja koji se i dalje održava u velikom broju romskih zajednica u Srbiji jeste i „prodaja mlađe” u kojoj mladoženjina porodica, u zavisnosti od socio-ekonomskog statusa, reputacije familije iz koje dolazi, poznanstva dveju familija, nevinosti devojke i drugih faktora, plaća dogovorenu novčanu sumu mladinoj porodici. Porodica bira da uda čerku ranije, čim postane reproduktivno sposobna, jer je tada sigurnije da je devojčica nevina i da za nju mogu dobiti veći iznos novčanog podsticaja. Ovaj običaj postoji i u ekonomsko bogatijim porodicama, koji obično izdvajaju veće sume novca „kupovinu mlađe”. Kada dođe do veridbe, mladoženja daruje mlađu, obično zlatnim nakitom „stavi ga na nju i to znači da više niko ne može da dođe da je prosi”.

„Koja je funkcija običaja ranog stupanja u brak?”

■ Veliki broj učesnika smatra da je optimalno vreme za stupanje u brak između 16 i 18 godine života. Brakove koje sklapaju deca uzrasta od 12 i 13 i 14 godina smatraju „*preranim*” jer u tim godinama oni „*ne znaju ništa o životu i nisu sposobni ni sebe da gledaju*”. Uz to, smatraju da je pre braka važno i „*nešto proživeti, učiti školu, pa tek onda se oženiti i udati*”. Mnogi učesnici koji su se rano oženili navode da su promenili mišljenje i da sada smatraju da deca treba prvo da se školuju, da završe „*muškarci srednju školu, a devojke osnovnu*” pa tek onda da se venčavaju. Ipak, realnost demantuje ovakve stavove. U grupama je bilo i očeva čije su se čerke udale maloletne, a razlog za to možemo tražiti u društvenom pritisku i socijalnim očekivanjima koja vladaju u zajednici, koja je uglavnom zatvorena za iskustva van svoje teritorije. Učesnici navode i da ne znaju „*kako da ih spreče da se uzmu, kad se deca vole i prete da će napraviti neki problem, ukoliko im ne dozvolimo da žive zajedno*”. Kažu i da „*ako im ne daju blagoslov za brak, oni pobegnu zajedno, on ukrade devojku i onda to bude još veća sramota za porodicu*”. Ukoliko devojčica odbegne i provede noć u kući svog dečka, zajednica smatra da je ona izgubila nevinost i time uništila šansu da se „*dobro uda*”.

■ Važno je još jednom napomenuti da se u romskim zajednicama u Srbiji ne podržava praksa sklapanja braka između devojčica i znatno starijih muškaraca. Učesnici se uglavnom oštrot protive ovoj ideji, a istraživanja rađena na uzorku Roma iz Srbije i regiona takođe to potvrđuju: velika većina trenutnih bračnih partnera koji su stupili u brak u dečijem uzrastu, imaju partnere koji nisu stariji od njih više od 5 godina. (Hotchkiss i sar, 2016).

■ Kao glavni razlog za rano stupanje u brak grupa navodi „*osiguravanje da je devojka nevina*” čime bi se „*sačuvala čast obe porodice*”. Učesnici uglavnom ovaj običaj smatraju važnim delom romskog identiteta i nisu spremni da ga se odreknu. Obično navode da bi drugi ljudi u zajednici govorili loše o njima ukoliko bi se odrekli ovog običaja. Ipak, u grupama gotovo uvek postoje i oni koji imaju drugačije mišljenje i koji navode da je „*to nekome važno, a nekome više ni nije*” ili da je to „*mnogo više važilo ranije, a da su se sada vremena promenila*”. Ovo ukazuje na to da verovatno postoji pomeranje u zajednici ka željenom cilju, odnosno, iskorenjivanju prakse dečijih brakova.

■ Osim navedenog razloga navodi se da ukoliko je devojka nevina, ona „*zna samo za svog muža ceo život*”, ali čuje se i mišljenje da se ranom udajom smanjuje siromaštvo porodice jer je onda „*jedna glava manje na kući*”. Uz to mladi imaju šansu da se odvoje od velike porodice u kojoj nemaju nikakvu autonomiju, niti prava, kao i da „*ostanu sami, da grade svoj dom i da se nešto u njemu pitaju*”. Uz to se misli i da su mladi „*jači tada*” i „*sposobniji da stvaraju, rađaju decu i da se snalaze, nego kada bi se uzimali kasnije*”.

Učesnici kao opravданje dečijim brakovima navode i kraći životni vek Roma i smatraju da oni koji stupaju u brak kasnije, odnosno njihovi roditelji „ne mogu da dožive da vide svoje unuke i prounuke“. Još jedan razlog zbog kog rana udaja opstaje, po mišljenju učesnika jeste taj što „devojka ako zakasni, ostane posle neudata, jer prestari za udaju“.

■ Napominjemo da je jedna grupa muškaraca Roma, u srednjim godinama iz urbanog beogradskog naselja, iznenadeno upitala za razlog realizacije radionica sa temom dečijih brakova, jer nisu bili upoznati sa tim da se ova praksa i dalje održava u pojedinim delovima Srbije. Ovo nam ukazuje na kompleksnost fenomena dečijih brakova, odnosno na to da dečiji brakovi nisu deo romske tradicije, kako većina misli, već da su posledica siromaštva, neobrazovanosti, socijalne isključenosti, kao i drugih faktora.

„Da li neke običaje treba da napustimo i zašto? Šta će se desiti ukoliko do toga dođe?“

■ Učesnici se uglavnom slažu da neke običaje treba napustiti, ukoliko nanose štetu zajednici. Među te običaje spada i „prerano stupanje u brak“ koje treba da zameni školovanje dece. Za neke običaje, poput „Slatka/grejana rakija“, stariji učesnici iz Banata ne mogu da se slože da je negativan ili neprikladan, jer ne vide ništa loše u tome da se „gosti na taj način zabave“ zanemarujući osećanja i potrebe devojke ili devojčice koja se u tom trenutku nalazi u ulozi snaje.

■ Najveći izazov za romsku zajednicu u pogledu promene stavova, iz ugla autora priručnika, jeste odricanje od patrijarhata u korist rodne ravnopravnosti. Preciznije rečeno - davanje osnovnih prava ženama iz zajednice, za početak, koja bi im omogućila autonomiju, u vidu samostalnog donošenja odluka koje se tiču sopstvenog tela, obrazovanja, zaposlenja itd. Iako se štetnost nekih običaja prepoznaće i teži njihovom odbacivanju, to većinom nije motivisano ugroženim položajem žena u zajednici.

■ Učesnici radionica kao najveći izazov za promenu negativnih običaja, vide odupiranje osudi okoline, odnosno robovanje kolektivizmu koji odlikuje romsku zajednicu, nasuprot individualizmu („*bilo bi tu mnogo glasina da nisi normalan, ne znaš ciganske običaje, šta radiš od sebe, ali ne može jedan čovek da promeni ono što milion ljudi radi. Treba neka zajednica...*“). Važno je primetiti da je pripadnost svojoj zajednici posebno važna onim nacijama koje su marginalizovane unutar države u kojoj žive, manjinama koje nisu prihvaćene od strane većinske zajednice. Porodica je institucija koja pojedincu iz marginalizovane grupe nudi jasan sistem regulacije ponašanja, emocionalnu sigurnost, samopouzdanje, određeni stepen autonomije i doživljaj prihvaćenosti koji obično ne dobija van porodice, tačnije - zajednice (Bošnjak i Acton, 2013).

Zbog toga je Romima dodatno teško da se odupru pritisku i zahtevima okoline i zbog toga neki negativni običaji neočekivano dugo opstaju. U skladu sa tim, još jednom ističemo da programi koji se usmeravaju na menjanje stavova zajednice, a ne samo pojedinaca, imaju veoma veliku važnost u postizanju željenih promena u romskoj zajednici.

■ Zaključak koji se može izvesti iz realizovanih radionica je taj da učesnici reprezentuju zajednicu koja jeste u procesu tranzicije - zajednica koja prepozna negativne strane ranog stupanja u brak, ali još uvek nije spremna da se odrekne negativne prakse i običaja. Uzrok leži u tome toga što se smatra da će biti odbačeni od strane zajednice time što će se oglušiti o tradiciju svog naroda. U prilog tome idu i izjave koje učesnici navode, a tiču se tradicije stupanja u brak sa nevinim devojkama. Kako jedan od učesnika navodi: „...*drugačije smo čuli danas, ali ja sam mislio da je to da ako pre mene nije imala nikog, da će ona biti poštena da će ona biti za kuću, ali može da znači i da ona koja nije nevina da će biti bolja od ove*“. Učesnici primećuju da „su se vremena promenila“ i da od ovog očekivanja treba odustati.

■ Heterogenost grupe koje su učestvovali u radionicama, pre svega po kriterijumu socio-ekonomskog statusa, naglašavaju multifaktorsku prirodu fenomena dečijih brakova i ukazuju da su njihovi uzroci brojni i da se ne odnose samo na običaje i tradiciju romskog stanovništva, iako je to dominantno mišljenje i među Romima i među većinskom populacijom. Uzroci koji se prepoznaju se dominantno odnose na uzroke opisane u uvodnom delu priručnika.

3.

METODOLOGIJA RADIONIČARSKOG RADA U KONTEKSTU PROMENE STAVOVA

Ovo poglavlje ima za cilj da čitaocu podseti na principe i tehnike radioničarskog rada, kao i da im približi principe koji su poželjni u radu, kada želimo da utičemo na promenu stavova. S obzirom na to da obim obe pomenute teme naveliko prevazilazi obim ovog priručnika, fokus ćemo staviti na one principe i tehnike koji su neophodni za uspešno realizovanje metodologije koja će biti prikazana u narednom poglavlju.

PRINCIPI RADIONIČARSKOG RADA

■ U savremenom pristupu podučavanju, naročito u oblasti prevencije i u oblasti neformalnog učenja, odustalo se od klasičnih predavanja ex catedra, jer su se pokazala nedovoljno efikasnim. Umesto takvog oblika podučavanja, usledilo je ono zasnovano na dobro osluškivanim potrebama učenika, pa tako se danas edukovanje sprovodi u **manjim i srednjim grupama**, primenjujući pristup koji **kroz različite oblike učenja aktivira učesnike, podstiče razmenu iskustava, doživljaja, uvežbavanje novih obrazaca ponašanja i zasniva se na iskustvu samih učesnika**. Navedeno čini neke od osnovnih principa radioničarskog rada.

■ Potreba za prelaskom na drugačiji vid podučavanja, prepoznata je kada su istraživanja pokazala da ljudi uglavnom ono što čuju – zaborave, što vide – sećaju se, a tek ono što urade – razumeju i zapamte.

KO SU DOBRI TRENERI?

■ Ukratko, dobri treneri su oni treneri koji dobro vladaju temom treninga, autentični su, fleksibilni, sposobni da angažuju sve učesnike i da komuniciraju sa celom grupom podjednako. Od izuzetne važnosti za uspešnost treninga jesu i lične vrednosti i uverenja trenera: *Ukoliko ne smatrate da je brak pre navršene 18 godine, ozbiljan društveni problem, i ako mislite da o raspolaganju sopstvenim telom treba da odlučuje neko drugi, dobro razmislite da li treba da budete trener na ovakovom treningu.*

■ Uz to, dobar trener je uvek orientisan na potrebe grupe i cilj radionice, te prvospmemene usmerava u pravcu ostvarivanja ciljeva. Veoma je važno da trener ima na umu i cilj svake pojedinačne aktivnosti u okviru radionice, kako bi mogao da smisleno moderira diskusije i da odstupa od agende na smislen način ukoliko se ukaže potreba za tim. Dobar trener uvek misli makar jedan korak unapred.

■ Dobar trener usavršava i svoje, tzv. **trenerske veštine**:

- **Veštinu kreiranja relacije sa učesnicima** – ovo je veština za stvaranje poverenja koje je među ključnim faktorima promene koju treba da izazovemo kod učesnika. Zato se insistira na ličnom pozdravljanju svakog učesnika, vežbama za upoznavanje, rasporedu sedenja, oslovljavanju učesnika imenom itd.
- **Veštinu varijacije** – odnosi se na neupadljivu veštinu variranja metoda svog izlaganja uz pomoć pokreta, gestova, kontakta očima, variranja načina govora, uključivanja učesnika itd.
- **Veštine uvođenja** – odnosi se na način na koji trener uvodi učesnike u pojedinačne sesije ili u ceo trening. Veoma je važno da trener pojasni agendu, zadatke koje će preuzeti, i da da detaljna pojašnjenja pre početka izvođenja neke aktivnosti.
- **Veštine sumiranja** – sumiranje predstavlja obavezan deo svakog objašnjenja, jer bez adekvatnog isticanja zaključaka, objašnjenje gubi većinu svoje delotvornosti.
- **Veštine korišćenja primera** – služe za svođenje apstraktnih izlaganja na razumljiviji nivo. Posebno važna tehnika za pridobijanje pažnje učesnika i proveru razumevanja izlaganja. Što su primeri slikovitiji i poznatiji učesnicima, to su bolji.
- **Veštine davanja fidbeka** – odnosi se na davanje povratne informacije učesnicima, o njihovom angažovanju. Služi da ohrabri učesnike da učestvuju, da im da kredibilitet, ili da ih navede na drugačije razmišljanje.
- **Veštine postavljanja pitanja** – ovo je najkompleksnija veština. Način na koji formulišemo i postavimo pitanje učesnicima umnogome određuje odgovor koji ćemo dobiti. Zato se najčešće preporučuju otvorena pitanja, pitanja za razjašnjavanje, pitanja podrške, pitanja opšte saglasnosti itd.
- **Neverbalne veštine** – odnose se na dominantno nesvesne poruke koje šaljemo kroz spontanu gestikulaciju, stav, ton i boju glasa. Treneri treba da budu što svesniji svoje neverbalne komunikacije, s obzirom na to da ljudi često kao bitnije procenjuju kako se nešto kaže, nego šta se kaže.

■ Svi dobri treneri su originalni, imaju lični stil vođenja radionica koji zavisi od njihovih uverenja, načina učenja i dosadašnjih iskustava. Pored toga, oni poštuju individualnost svakog učesnika; ne dozvoljavaju bilo koji vid diskriminacije, isključivanja i omalovažavanja drugih učesnika ili grupa. Dobar trener treba da vodi računa o **principu jednakih mogućnosti**:

- **Pripremljeni materijali, jezik kojim se govori, primeri koje daju treneri i učesnici, kao ni ilustracije, ne smiju biti diskriminišući.**
- **Ukoliko se diskriminacija pojavi, budite spremni da reagujete, ali tako što ćete učesnika koji vrši diskriminaciju ohrabriti da nešto nauči i promeni stav, a ne tako što ćete ga kazniti. U skladu sa ciljevima treninga, dodatno izoštite čula za diskriminaciju prema ženama.**
- **Proverite da li svi učesnici mogu da prate audio – vizuelne materijale. Da li u grupi ima neko ko nije pismen? Ne vidi dobro? Ne čuje dobro? Da li promenom položaja sedenja može da mu se pomogne da otkloni prepreke za razumevanje sadržaja?**
- **Sve igre i vežbe treba da obuhvate sve učesnike, bez izuzetka!**
- **Koristite humor za dobar trening, ali podsećamo, bez diskriminacionih viceva i insinuacija.**

KO SU NAŠI UČESNICI?

■ Dobro poznavanje grupe, kao i realno procenjena očekivanja rezultata i nivoa zalaganja učesnika, omogućiće dobru pripremu za realizaciju radionice i minimiziraće mogućnosti da se dese nepredviđene situacije i izazovi.

■ Ciljna grupa radionica koje su tema ovog priručnika, jesu muškarci, Romi iz romskih zajednica u Republici Srbiji u kojima je potvrđeno da postoji problem dečijih brakova. U skladu sa situacijom i položajem romskih zajednica u Srbiji, pretpostavka je da će učesnici radionica biti **niskog socio-ekonomskog statusa i obrazovanja**, o čemu posebno treba voditi računa prilikom planiranja aktivnosti. To znači da treneri treba da prilagode jezik učesnicima tako da bude razumljiv, ne previše stručan i da bude obogaćen slikovitim primerima iz svakodnevnog života.

■ Pored toga, posebno treba obratiti pažnju i na **vreme koje se bira, za realizaciju radionice**. S obzirom na to da su učesnici uglavnom radno sposobni, nezaposleni muškarci, te da često rade poslove koji nemaju standardno radno vreme, važno je pažljivo i u dogовору са grupом, odabrati termin za realizaciju radionica. Ukoliko radionicu planirate u vreme sezonskih radova na njivi, doživećete fijasko. Dosadašnja praksa pokazuje da su poslepodnevni časovi, vikendom (naročito nedeljom), najoptimalnije vreme za rad, kada uzmemu u obzir potrebe ciljne grupe. Važno je da odredite tačan termin radionice i da ga najavite učesnicima nekoliko dana unapred. Poželjno je i podsetiti učesnike na radionicu, jedan do dva dana pre realizacije radionice.

■ Još jedan izazov su i **teškoće sa obavezivanjem** na prisustvo na radionicama. U velikom broju slučajeva osipanje učesnika je bio izazov za trenere. To je jedan od razloga zbog koga su dizajneri ove metodologije izabrali da se radi u samo dva susreta sa korisnicima, a i zbog čega su predložili davanje podsticaja za učešće, u vidu vaučera za kupovinu u lokalnim marketima (više reči o ovome će biti u narednom poglavlju). Iako tzv. spoljašnje potkrepljenje nije najpoželjnije za pridobijanje autentične motivisanosti učesnika, ponekad je neophodno, radi obezbeđivanja njihovog fizičkog prisustva, bez koga se ne može stvoriti unutrašnja motivisanost u toku rada.

■ Pristup koji ćemo imati u radu sa grupom, dosta zavisi i od **predznanja koje grupa ima**. Iskustvo govori da su pojedine grupe učesnika, npr. deca osnovnoškolskog uzrasta, koja su senzibilisana za ove teme u okviru drugih programa, bila dobro informisana o pojedinim temama o kojima se govori u toku radionice. U ovim situacijama je važno da treneri budu fleksibilni i odstupe od dizajna radionice, kako bi očuvali motivaciju učesnika za učešće, ali u onoj meri u kojoj to neće narušiti ciljeve radionice. To znači da će veštii treneri dozvoliti da grupa koja poseduje znanje još više govori od trenera, a one delove koje je planirao da prezentuje u formi teorije, pretvoriće u pitanja za učesnike, na osnovu kojih će razviti kvalitetnu diskusiju na nivou grupe.

VAŽNI TEHNIČKI DETALJI U PLANIRANJU RADIONICA

■ Učesnici ovog treninga u većini slučajeva nemaju iskustva sa radioničarskim metodom rada. Neformalnija atmosfera, otvorenost za diskusiju, igrice za stvaranje grupne kohezije i prijemčivost voditelja, uglavnom doprinesu dobroj atmosferi u toku radionice, tako da učesnici ne doživljavaju radionice kao obavezu ili pritisak, već kao mesto gde će govoriti o svojoj kulturi i običajima, sa svojim komšijama i prijateljima i gde će naučiti nešto zanimljivo o svojoj naciji.

■ Da bi se stekli ovakvi uslovi za učenje, neophodno je ispoštovati nekoliko pravila:

1.

Grupa ne bi trebala da bude veća od **20 učesnika**, kako bi dinamika grupe bila jedinstvena i optimalna i kako bi se mogla obezbediti ravnopravna participacija svakom učesniku. Takođe, znatno manji broj učesnika (npr. **ispod 10**) zahtevaće veće angažovanje trenera, doprineće sniženoj dinamici grupe, diskusije će biti manje kvalitetne, mogući su direktniji konflikti između učesnika, i najverovatnije će biti neophodno odstupati od agende koju predlažemo.

2.

Ukoliko treneri nisu u mogućnosti da ispoštuju preporuku vezanu za broj učesnika, potrebno je da pripreme alternativni plan aktivnosti, kao i neophodne rezerve za realizaciju dodatnih aktivnosti (ukoliko je učesnika manje od 10) ili da podele grupu u manje radne grupe (ukoliko se pojavi više od 20 učesnika na radionici) i obezbede još ko-trenera.

3.

Svakako preporuka jeste da postavite granicu i da pojasnите učesnicima (ili organizatorima radionica, ukoliko to niste Vi) da na radionici ne može biti više od 20 učesnika, kao i da nećete održati radionicu ukoliko se ne javi dovoljan broj, odnosno minimum 10 učesnika.

4.

Kada je reč o **prostoru za realizaciju radionice**, pre svega je važno da prostor bude pristupačan korisnicima iz Vaše ciljne grupe. Idealno je da se obezbedi prostor u samoj zajednici, dakle unutar romskog naselja ili na mestu svakodnevnog okupljanja članova zajednice. Kancelarija ili prostor u kome se realizuju radionice treba da bude dovoljno prostrana i svetla, da poseduje sanitarni čvor, da temperatura u njoj bude optimalna za rad i da u okolini ne bude buka. Važno je misliti i o bezbednosti učesnika i ostaviti prohodan prolaz za evakuaciju u slučaju da dođe do nesrećnog događaja (požara, zemljotresa itd). Osim toga, dobro je napraviti takav raspored sedenja, da svaki učesnik može da vidi sve druge učesnike, trenere, flip čart i ekran (video bim). Idealno je namestiti stolice za sedenje u obliku potkovice. U blizini radnog prostora treba da bude dostupno osveženje (voda, kafa, sokovi, plastične čaše), kao i prolaz do toaleta.

5.

U prostor za realizaciju uvek dođite ranije, kako biste imali vremena da postavite stolice, tehničku opremu i osveženje, pre dolaska učesnika. Pre radionice pripremite **sav neophodan materijal** za učesnike i obratite pažnju na svaku pojedinačnu aktivnost i materijal koji Vam je za nju potreban.

KAKO SE MENJAJU STAVOVI?

■ Sama metodologija rada sa muškarcima Romima, kreirana je polazeći od pretpostavke da se stavovi mogu menjati u cilju promene ponašanja, odnosno odustajanja od štetnih običaja, proisteklih iz pogrešnih, tradicionalnih uverenja.

■ „*Stav predstavlja trajno stečenu predispoziciju da se na dosledan način ponaša prema nekoj grupi objekata*“ (*English i English, 1958*).

■ Kako nam definicija kaže, stav je spremnost da se na određeni način reaguje prema određenim objektima, stavovi nisu urođeni, već stečeni, što znači da se uprkos relativnoj trajnosti mogu menjati, zahvaljujući njima se ponašamo dosledno prema nekoj grupi objekata. Stavovi uvek obuhvataju tri komponente: *kognitivnu* (čini shvatanja i znanja, ali i vrednosne sudove o objektima prema kojima postoji stav); *emocionalnu* (čine je osećanja u vezi sa objektom o kome postoji stav) i *konativnu* (uključuje tendenciju da se nešto učini prema objektu stava, odnosno spremnost na akciju ili samu akciju). Što su ove komponente kompleksnije i intenzivnije kod osobe, to je stav osobi važniji i teže ga je menjati.

■ Kada želimo da menjamo stavove kod pojedinaca ili grupe, veoma je važno da obratimo pažnju na gotovo sve njihove odlike, na odlike komunikacije, sadržaja izlaganja, karakteristika komunikatora, kao i situacije u kojoj se nalazimo.

■ U konkretnim radionicama, u kojima je cilj uticati na promenu stavova muškaraca Roma o dečijim brakovima, važno je da obratimo pažnju na sledeće pravilnosti, za koje je dokazano da utiču na promenu stavova:

BITNE KARAKTERISTIKE STAVOVA O DEČIJIM BRAKOVIMA

■ Stavovi prema dečijim brakovima spadaju u socijalne stavove, koji su deo mnogo kompleksnijeg sistema stavova razvijenih pod uticajem nacionalne kulture. Ovi stavovi nisu laki za menjanje i to, ne samo zato što se odnose na veliki broj članova kulturne zajednice, već i zato što su oni relativno trajni, odnosno javljaju se i međugeneracijski. Njihova kompleksnost, odnosno činjenica da su oni samo jedan deo sistema uverenja o porodičnim pravilima, ženama, njihovoj ulozi i pravima, dodatno otežava promenu, naročito ako se cilja samo na pojedinačni stav, a ne na ceo sistem. Što je stav ekstremniji, to će biti manje podložan promeni ubedivačkim stilom komunikacije.

Ukoliko insistiramo na **ubedivačkoj komunikaciji**, može se dogoditi da dođe do tzv. **bumerang-efekta**, odnosno do pojačavanja intenziteta ranije zastupljenog stava. U skladu sa tim je i sledeći zaključak: *zalaganje za blaže promene stavova, imaće veći efekat, nego zalaganje za ekstremne promene, kod stavova koji su i sami ekstremni.*

■ Uzimajući u obzir sve navedeno, poželjno je da pristup u radu sa muškarcima Romima na promeni stavova bude **nedirektivan i da obuhvata širu problematiku**. To znači da će se u komunikaciji insistirati na ravnopravnosti trenera i učesnika, da treneri neće nametati svoje stavove učesnicima, već da će, kroz diskusiju navoditi članove grupe da se preispituju i sami donose bitne zaključke, da će biti prirodno toplo i zainteresovani za ono što učesnici kažu, odnosno da neće dozvoliti sebi da daju moralne savete, kritike i pridike učesnicima, što će dati dozvolu učesnicima za izražavanje misli i osećanja i za preispitivanje istih.

■ Opšta iskustva, kao i teorija, pokazuju da se čvršće održavaju i teže menjaju oni stavovi koje su pojedinci javno, pred grupom, izneli i zastupali. **Zbog toga se ne očekuje od učesnika da na početku javno iznose i brane svoj stav koji želimo menjati, barem ne u prvoj radionici.**

POŽELJNE KARAKTERISTIKE TRENERA:

■ Da bi se stvorilo neophodno poverenje između trenera i učesnika, učesnici moraju da ocene trenera kao **iskrenog i stručnog** da govori o određenoj temi. Stručnost se procenjuje na osnovu dobi, obrazovanja, položaja i iskustva koje učesnici procenjuju da trener poseduje. Kad se ocenjuje da trener ima posebnog ličnog interesa da njegov stav bude prihvaćen, redovno se javlja manje poverenje u njega. Pored toga, oni treneri koji pripadaju istoj grupi kao učesnici, odnosno koji se ocenjuju kao „**jedan od naših**“ imaju veći uticaj na učesnike, naročito u odnosu na one grupe prema kojima se ima negativan stav. Trener koji ima **viši status** (po obrazovanju, položaju u zajednici ili po nečemu drugom što je učesnicima važno) ima veći uticaj na promenu stavova, u odnosu na trenera koji nema percipirani visoki status od strane grupe.

■ U skladu sa ovim saznanjima, kako bi trener bio ocenjen kao „jedan od naših“ preporuka je da treneri budu muškarci Romi, koji su autoritet po znanju ili nekom drugom, važnom osnovu. Kao što je već rečeno, važno je da budu autentični, dobro pripremljeni za radionicu i da veruju u ono što rade. Preporuka je čak i da na ovim radionicama ne budu prisutne osobe ženskog pola, kako bi učesnici imali manje otpora ka promeni, odnosno, kako bi se identifikovali po što više osnova sa trenerima, ali i grupom.

KARAKTERISTIKE GRUPE KOJE UTIĆU NA PROMENU STAVOVA:

- Efekat nastojanja da se promene stavovi neke grupe, zavisi od stepena uverenosti **u opravdanost tih stavova**. Ukoliko grupa, kao celina, uskraćuje podršku nekim dotadašnjim stavovima, ona pomaže formiranje novih stavova.
- Osim toga, grupna diskusija i grupno odlučivanje je odlična tehnika za promenu stavova. U toku diskusije, članovi su spremniji da razmatraju opravdanost promene svojih mišljenja i da „odmrznu” svoje ranije stavove, jer postoji zajednički cilj, a pritisak nije na pojedincu. Poseban pozitivan ishod se primećuje u slučaju kada se pred članove grupe postavi zahtev da se kroz grupnu diskusiju postigne **saglasnost** i zahtev da se donese **zajednička odluka**. Tome treba da prethode aktivnosti iz kojih jasno proizlazi zaključak koji treneri žele da učesnici izvedu.
- Ukoliko je učesnicima **važno članstvo u grupi**, oni će se čvršće pridržavati stavova grupe. Isto tako, ukoliko je nekome važno da postane član neke nove grupe i da bude prihvaćen u toj grupi, on će brže i čvršće usvojiti stavove karakteristične za ovu grupu.
- Imajući u vidu ova naučna saznanja, sam program je kreiran tako da na prvom mestu ospori opravdanost stavova vezanih za običaje i tradiciju u romskoj zajednici, sa ciljem da se učesnici otvore za preispitivanje svih stavova koje dovode u vezu sa tradicijom i običajima i da se situacija gleda na nov način nego ranije. U isto vreme, u toku radionica se dosta vremena i truda ulaže u stvaranje osećaja zajedništva, pripadnosti i prijatne atmosfere, kako bi učesnici želeli da budu prihvaćeni članovi ove grupe (intonira se i peva Romska nacionalna himna, uz gitaru ili asistenciju tehničkih uređaja – audio i video materijala).
- Jedna od glavnih aktivnosti u toku radionica jesu diskusije u velikim i malim grupama, u kojima učesnici imaju zadatku da donesu neke zajedničke odluke i javno ih deklarišu. Pored toga, poželjno je da među članovima grupe bude i dosta onih koji imaju negativan stav o dečijim brakovima. Delovanje komunikacije zavisi od **stepena jedinstva grupe** pred kojom se iznose saopštenja i od stepena saglasnosti članova grupe sa onim što se saopštava. Kad su svi članovi grupe ili makar velika većina, saglasni sa onim što se saopštava, onda će i pojedinci, lakše izmeniti svoje shvatanje i prihvati deklarisana shvatanja jedinstvene većine.

SPECIFIČNE KARAKTERISTIKE KOMUNIKACIJE

■ Bolji efekat, u nastojanju da se izmene stavovi, imaju ona saopštenja koja dovode do toga da se novi stav ocenjuje kao onaj koji pomaže **ostvarenju ličnih ciljeva i vrednosti** (npr. ukoliko želite da kao društvo pobedimo siromaštvo, obrazujte žene jer one vaspitavaju našu decu).

■ Ukoliko se odlučimo da koristimo izazivanje straha sa ciljem promene stavova, važno je da to učinimo tako što će zastrašivanje biti primenjeno u blagoj meri kako ne bismo izazvali otpor kod učesnika. Pri tom je preporuka da se najpre izazove potreba ili strah, a tek onda da se iznesu sredstva kojima je moguće zadovoljiti tu potrebu i otkloniti nastalu nelagodu.

■ Još jedna važna karakteristika komunikacije je i ta da je dobro čuti obe strane nekog stava, odnosno dvostrano informisati učesnike, pri čemu je onda bolje iznositi najpre argumente za ono što želimo da bude prihvaćeno, a tek posle toga argumente koji se iznose protiv takvih stavova.

4. PROMENA STAVOVA MUŠKARACA ROMA O DEČIJIM BRAKOVIMA

POLAZNE IDEJE I CILJ PROGRAMA

■ U ovom poglavlju će biti predstavljena ideja vodilja u kreiranju radionica i metodologije koja je pred vama. Takođe ćemo se detaljnije upoznati sa pojmovima čije je razumevanje neophodno za realizaciju radionica. Na kraju će biti izloženi nedostaci programa, kao i preporuke za njihovo otklanjanje.

■ Podsetimo, prema dostupnim istraživačkim nalazima o kojima je u uvodnom poglavlju bilo reči, faktori koji doprinose stupanju u dečije brakove su: siromaštvo; nedostupnost i/ili prekid obrazovanja; tradicija i društveno prihvaćene, negativne prakse; nesigurnost usled krize; socijalna isključenost i patrijarhat kao socijalna organizacija života. Razmatrajući ove faktore, njihovu kompleksnost, dostupnost drugih programa za prevenciju dečijih brakova u zajednicama, istraživanja na temu dečijih brakova, kao i stanja na terenu, te kapacitete našeg Udruženja, došli smo do zaključka da su upravo **tradicija i prihvaćene, negativne prakse**, faktor čijoj promeni možemo dati najveći doprinos. S tim u vezi targetirajući one osobe koji donose važne odluke i koje bi mogle da utiču da se pojedine negativne prakse u romskoj zajednici iskorene - a to bi bili muškarci Romi.

■ Iako i drugi pobrojani faktori, pogadaju romsku zajednicu u Srbiji, procenili smo da su mnogi od njih oni na koje treba sistemski, institucionalno odgovoriti, kroz adekvatnu saradnju za značajnim akterima, koja bi doprinela većim mogućnostima i uspešnijoj inkluziji romske zajednice. Tu pre svega mislimo na siromaštvo i socijalnu isključenost. Snižena motivacija romske dece za ostanak u sistemu obrazovanja, pored toga što zahteva sistemski odgovor, u određenom stepenu je tretirana drugim programima koji se realizuju u zajednici (osnaživanjem devojčica i dečaka kroz druge programe i podsticaje). Sa druge strane, pristup koji bi uključio rad sa muškom populacijom iz zajednice u kojoj je dominantno zastupljen patrijarhat, nije bio razvijen. Vodeći se ovim razmatranjima, kreiran je inovativni programa koji je pred nama.

■ U daljem kreiranju programa, na osnovu nalaza dobijenih prilikom pilotiranja prvih radionica i realizacije fokus grupa, prepoznali smo da je važno uticati na onaj deo problema koji proističe iz **uverenja da su dečiji brakovi deo romske kulture i tradicije; i da nas, to što rano stupamo u brak - čini Romima.**

■ Glavni cilj ovog programa je da se učesnici, kroz nedirektivan pristup u radu, osveste da ove prepostavke nisu tačne i da napuste uverenje da će izgubiti svoj nacionalni identitet i doživljaj pripadnosti ukoliko se odreknu pojedinih ustaljenih, negativnih društvenih praksi.

Dakle, krajnja poruka koja želimo da bude usvojena je da odbacivanje običaja Roma nekoga ne čini „manje Romom.” **Pripadnikom određene zajednice nas čini isključivo to što se osećamo i izjašnavamo kao pripadnici te zajednice i to nam niko ne može oduzeti.** Indirektno, na ovaj način učesnicima poručujemo da je u redu da se odreknu bilo koje negativne prakse, pa i dečijih brakova.

■ Kako bismo dostigli opisane ciljeve, neophodno je da radimo na promeni stavova o čemu je ranije bilo reči, a takođe i da učesnike upoznamo sa pojmovima tradicije, kulture i običaja, kao i sa njihovom funkcijom koja se menjala kroz vreme.

■ Kultura je najširi i najsveobuhvatniji pojam u odnosu na gore pomenute. Kultura predstavlja *celokupno društveno nasleđe neke grupe ljudi*. To mogu biti: znanje, umetnost, moral, zakoni, običaje i bilo koje druge sposobnosti i navike koje je čovek stekao zato što je član određenog društva. Tradicija je deo kulture.

■ Tradiciju definišemo kao: *iskustva i kulturna nasleđa (običaji, verovanja, norme i vrednosti) neke zajednice, prenošena usmeno, pismeno ili generacijski: „s kolena na koleno”*. Uopšteno, tradicija je sve ono što se ustalilo i postalo uobičajeno na nekom području, tokom dužeg razdoblja. Tradicija je nastala kao odgovor na potrebu da se reše problemi koji nastaju u relativno nestrukturisanim situacijama u kojima ljudi ne bi znali kako da se ponašaju drugačije ili kako da izbegnu posledice određenog ponašanja. Kako bi određena zajednica mogla da predvidi ponašanje svojih članova i da stabilno funkcioniše, bilo je neophodno da se svi članovi ponašaju na isti način, odnosno da poštuju tradiciju, kao i da je prenose na nove generacije. Kada se u značajnoj meri određena tradicija „proveri” i ustanovi se da je ona delotvorna u usmeravanju mišljenja, osećanja, izražavanja i ponašanja, ona nastavi da se održava, bez daljih preispitivanja, čak i kada se okolnosti života potpuno promene (Jakovljević, 2019).

■ Običaji su *tradicijom ustanovljeni načini ponašanja, nastali dugotrajnim ponavljanjem u nekom društvu*.

■ Npr. običaj cepanja majice muškarcu koji je postao otac, datira iz perioda kada su žene rađale decu van bolničkih uslova i kada je bilo potrebno prepoviti novorođenče u tkaninu. Tako su obično očevi cepali svoje majice da bi u njih uvili svoje tek rođeno dete. Jasno je da ovaj običaj, kao i brojni drugi koji se sprovode, danas nemaju jasnu svrhu, ali nastavljaju da se održavaju.

■ Verovanja su *tradicionalna, usmena uverenja da će određeno činjenje ili ne činjenje dovesti do željenih ili neželjenih posledica*. Ova uverenja najčešće uopšte nisu utemeljena u realnosti i u velikom broju slučajeva je lako proveriti njihovu istinitost, ukoliko eliminišemo sujeverje i strah koji ide uz njega.

■ Npr. verovanje da nas čeka nesreća ukoliko nam crna mačka pređe put. Ovo verovanje lako možete osporiti ako upitate učesnike da li svi vlasnici crnih mačaka doživljavaju nesreće, svakodnevno?

■ Društvena norma stupanja u dečiji brak, kao i kult nevinosti, prema saznanjima, datira iz vremena kada još uvek nije bilo sasvim poznato na koji način dolazi do reprodukcije čoveka. Tako su, biranjem nevine neveste, što ranijeg uzrasta, pojedine porodice sprečavale da u njihovu porodicu dospe „tuđa krv“ odnosno, trudna nevesta ili čak i ako nevesta nije bila trudna u vreme udaje, verovalo se da se geni njenih partnera zadržavaju u njenoj materici, što može uticati na to da njihov potam ima tuđu krv, izgled i ponašanje.

■ Uverenja prikupljena u toku radionica, koja smo imali prilike da čujemo, a koji danas utiču na održavanje fenomena dečijih brakova, tiču se iracionalnog stava da nevinost devojke garantuje njenu vernost suprugu i porodici u braku, kao i to da žena nikada neće napustiti svog supruga i porodicu. Ovakav stav može biti osporen traženjem od učesnika da navedu primere iz realnog života, koji ga potvrđuju ili opovrgavaju, naravno, vodeći računa da se tom prilikom sačuva identitet osoba o kojima se govori, odnosno da se ne spominju ničija lična imena.

ROM ZNAČI ČOVEK

■ Ovo kratko poglavlje je našlo svoje mesto u priručniku sa svrhom sticanja dodatnog znanja trenera o Romima, njihovom poreklu, značajnim istorijskim događajima, praznicima itd. Znanja iz ovog poglavlja će trenerima biti neophodna u toku radionice, kako bi učesnicima pokazali da su jedni od njih i da poznaju i poštuju njihovo poreklo i istoriju. Nadamo se da će informacije koje slede trenerima biti inspirativne i navesti ih na dodatno istraživanje literature i upoznavanje Roma.

■ Romi su narod Indijskog porekla i pripadaju etničkoj grupi Indijskih naroda. Između VI i XI veka, Romi su naselili prostore Bliskog istoka, Turske, Severne Afrike Irana i Evrope, a znatno kasnije, u XIX i početkom XX veka, naseljavaju i Severnu Ameriku. Danas, najveći broj Roma, koji žive van Indije, naseljava Evropu. Romi su najveća nacionalna manjina u Evropi (Nirenberg, 2013). Smatra se da ih ima od 6 do 8 miliona na ovom kontinentu. Rumunija je evropska zemlja sa najvećim brojem stanovnika Roma i treća zemlja u svetu po broju romskog stanovništva (iza Indije i Turske).

■ Zašto su Romi napustili Indiju i selili se prema Evropi i drugim kontinentima, jedna je od najvećih istorijskih misterija danas. Postoje brojne legende o tome kako su Romi izgubili svoju teritoriju u Indiji. Neke od prepostavki su da Romi imaju poreklo niske društvene klase, Hindusa, te da su, u skladu sa vremenom, regrutovani i poslati na zapad u ratne borbe. Najverovatnije je da su neki Romi na Bliski istok došli dobrovoljno, da budu sluge bogatim porodicama, drugi su dovedeni kao zarobljenici, a treća, manja, nomadska grupa, je nastavila da se seli prema zapadnim zemljama, jer su procenili da im je povratak u Indiju onemogućen zbog konflikata koji su postojali, (Donald, 2007). Iako su Romi na samom početku bili prihvaćeni u Evropi, kao interesantna pojava koja unosi različitosti u društvo i svakodnevnicu, veoma brzo se, među narodima, ali i među moćnicima tog vremena (državom i crkvom), pojavilo nepoverenje prema pridošlicama. Ubrzo potom je došlo i do prvih reakcija i progona Roma.

■ Romi se smatraju jedinstvenim narodom po tome što se nikada nisu identifikovali sa teritorijom. Zbog toga su smatrani simbolom slobode. Naročito u vreme industrijalizacije Evrope, kada je sloboda pripadala samo pobunjenicima i prognanima.

■ Kao najvažniji datum u novijoj istoriji Roma, navodi se 8. april, 1971. godine, kada je održan Prvi svetski kongres Roma, u Londonu. Navodi se da je Kongres finansiran od strane Vlade Indije i Svetskog saveta crkava. Ovaj datum je važan jer se vezuje za buđenje „Romskog pokreta” i preuzimanje inicijative u borbi za jednakost i društveno priznanje od strane samih Roma, a ne većinskog stanovništva koje je do tada definisalo pitanja socijalne i političke stvarnosti Roma.

■ Osim toga, na Prvom svetskom kongresu Roma je predložena i usvojena romska himna: „Đelem Đelem” (Gelem, Gelem), kao i romska zastava, nacionalni simbol i obeležje ovog naroda. Plava i zelena pozadina na zastavi simbolizuju nebo i zemlju, odnosno slobodu, dok crveni točak simboliše stalna kretanja Roma.

■ Do danas je održano još 7 Kongresa Roma, čiji su glavni ciljevi standardizacija romskog jezika i borba za ljudska prava Roma.

■ Odlukom Ujedinjenih nacija, 8. aprila je proglašen Svetskim danom Roma. Osim ovog datuma, značajni datum za Rome je i 2. avgust, kada se obeležava Međunarodni dan sećanja na romske žrtve genocida u Drugom svetskom ratu - Samudaripen, kao i 5. novembar, označen kao Svetski dan romskog jezika.

■ Naziv Rom je, odlukom donetom na Kongresu, smenio dotadašnji naziv koji je vremenom primio pežorativno značenje. Naziv Cigan potiče od grčke reči i u prevodu znači „nedodirljivi”. Rom znači čovek. Romi u Srbiji i dalje često sebe nazivaju Ciganim, ali su prihvatili i naziv Romi, naročito od kada ih većinsko stanovništvo tako oslovljava. U engleskom jeziku se za Rome koristi naziv Džipsi (engl. Gipsy), što je reč koja je izvedena od imenice Egipat, još u vreme kada se verovalo da Romi potiču iz Egipta. U Španiji Rome nazivaju Hitano (Gitano). Narode koji nisu romskog porekla („koji nemaju Romanipen”) Romi nazivaju Gadže (Gažé).

■ Glavne grupe Roma, u svetu su:

- **Kalderaši** (najbrojnija romska populacija, njihov naziv se u prevodovodbi u vezu sa zanimanjem kovača).
- **Manuši** (poznatiji kao Sinti, i kao zabavljači i cirkuzanti).
- **Romničali** (naseljavaju Severnu Ameriku i Veliku Britaniju) i
- **Kale** (Calé – naseljavaju Španiju i Francusku).

■ Dalje se svaka od ovih grupa deli na još dve podgrupe, a nazive dobijaju uglavnom po zanimanjima kojima se pripadnici podgrupe bave, što nam govori da ovi nazivi potiču iz vremena ropstva Roma. Neke od podgrupa su:

- Mačvaje,
- Banjaši (Rudari),
- Lovari (mađarska grupa),
- Čurari,
- Gurbeti,
- Sinti,
- Bojaši,
- Ludari,
- Luri,
- Šorašaji,
- Koraksane i
- Romungro.

■ Grupa Roma Kalderaši – Čurari, najbrojnija je grupa u Srbiji, kao i u Argentini i Meksiku, ali ih možemo sresti i u drugim evropskim zemljama kao i na američkom kontinentu. Kalderaštsko je najrasprostranjeniji, najčešće upotrebljavani i stoga najrazvijeniji Romski jezik (Sandor, 2013). S obzirom na to da se najviše govori ovim dijalektom u svetu, on se smatra standardnim Romskim jezikom. Kalderaši nisu bili samo kovači, već i trgovci konjima, a kasnije automobilima. Njihovo glavno zanimanje je stoga, nakon perioda ropstva, pre trgovina, nego zanatstvo.

■ U Srbiji su brojni i Albanski Romi (*Arlja*), koje, kada pređu u Hrišćanstvo i stupe u brak sa Srbima, zajednica naziva Srpski Cigani (Sandor, 2013).

■ Druga subgrupa Albanskih Roma su Aškalije. Aškalije ne govore Romski jezik i ne izjašnjavaju se kao pripadnici romske nacionalne manjine, te su, u tom pogledu, razvili nezavisani identitet (Sandor, 2013).

■ Još jedna grupa koja je prepoznata u Srbiji, odnosno u mnogim bivšim zemljama Jugoslavije, jesu Gurbeti. Oni su delimično asimilovani i uglavnom ne prate romske društvene obrasce (Bakker, 2001).

■ Grupa Koraksane (Khoraxané) je još jedna grupa koja živi na prostorima Balkana, dominantno Bosne i Hercegovine, Crne Gore, južne Srbije, Makedonije i Albanije. Zanimljivo je da je ova grupa još za vreme Otomanskog carstva naselila ove prostore i oni predstavljaju etnički izmešanu zajednicu koja je usvojila mnoge turske običaje i obrasce, pored romskih koje su posedovali, stoga ih nazivaju i Turski Romi (Sandor, 2013). Lokalni Romi ih uglavnom ne prihvataju kao deo svoje zajednice. U literaturi se ovaj naziv sreće i kao naziv za muslimanske Rome (Bakker, 2001).

■ U Srbiji se danas Romi razlikuju po veroispovesti (prvenstveno srpske pravoslavne i muslimanske veroispovesti), po jeziku koji govore (romski, srpski, albanski, mađarski, bajaški, rumunski i drugi) i po tradicionalnoj pripadnosti grupama (Kladeraši, Arlije, Gurbeti i drugi). Razlikuju se i po poreklu, pa tako neke podele prepoznaju domicilne Rome (uglavnom pravoslavci, generacijama naseljeni u Srbiji), Rome izbegle sa Kosova i Metohije (dominantno muslimanske verosipovesti, izrazito lošeg društvenog i zakonskog položaja) i Rome povratnike po Sporazumu o readmisiji (CRD, 2018).

ROMSKI PRAZNICI

■ Pravoslavni Romi 4 nedelje pre Velikog petka (ili na Veliki petak, datum se razlikuje od zajednice do zajednice), praznuju praznik Tetka **Bibija ili Bibijaku**. U toku praznika se posti na vodi i na putu od crkve do kuće se ide u povorci, uzvikujući "U zdravlje Bibijo" (*Bibijako sostipe*). Tetka Bibija je isceliteljka i zaštitnica dece.

■ **Praznik Vasilica** (Vasulica) se slavi u Južnom Banatu, istočnoj i južnoj Srbiji. Praznuje se od 14. januara, pa u naredna tri dana, a u nekim mestima i do kraja meseca januara. Na ovaj praznik se vatra loži badnjakovim grančicama, jedu se pernate životinje za večeru, naročito guske i to uglavnom u neparnom broju, prijatelji se posećuju i pale se bele sveće. Vasilica je zaštitnica i boginja zime.

■ **Ederleze** je trodnevni praznik kod Roma. Prvi dan praznovanja je najsvečaniji, kada svaka porodica treba da žrtvuje jagnje bogu proleća. Za Rome ovaj praznik označava početak leta i nema veze sa Đurđevdanom iako se po datumu preklapa sa ovim pravoslavnim praznikom.

■ Pravoslavni Romi, koji poštuju verske običaje slave svoju Krsnu slavu. Romi muslimanske veroispovesti praznuju Kurban – bajram i Ramazanski bajram, kao i druge verske praznike.

■ Naša iskustva sa terena govore da u multireligijskim romskim naseljima, Romi neretko praktikuju sve verske običaje i obeležavaju sve praznike, bilo da su hrišćanske ili muslimanske veroispovesti.

Romska himna, zapisana na Kongresu Roma 1971. godine.

GELEM GELEM / PUTOVAO SAM, PUTOVAO SAM

GELEM GELEM

Gelem, gelem, lungone dromensa
Maladilem baxtale Romensa
A Romale katar tumen aven,
E carensa baxtale dromensa?
A Romale, a Čhavale
Vi man sas ek bari familija,
Murdadas la e kali legija
Aven mansa sa lumnijake Roma,
Kaj putajile e romane droma
Ake vrijama, ušti Rom akana,
Men khutasa mišto kaj kerasa!
A Romale, a Čhavale.
Gelem, gelem, lungone dromensa
Maladilem baxtale Romensa
A Romale katar tumen aven,
E carensa baxtale dromensa?
A Romale, a Čhavale
Vi man sas ek bari familija,
Murdadas la e kali legija
Aven mansa sa lumnijake Roma,
Kaj putajile e romane droma
Ake vrijama, ušti Rom akana,
Men khutasa mišto kaj kerasa!
A Romale, a Čhavale.
Gelem, gelem, lungone dromensa
Maladilem baxtale Romensa
A Romale katar tumen aven,
E carensa baxtale dromensa?
A Romale, a Čhavale
Vi man sas ek bari familija,
Murdadas la e kali legija
Aven mansa sa lumnijake Roma,
Kaj putajile e romane droma
Ake vrijama, ušti Rom akana,
Men khutasa mišto kaj kerasa!
A Romale, a Čhavale.

PUTOVAO SAM, PUTOVAO SAM (Đelem, Đelem)

Putovao sam, putovao dugim
putevima
Sreo sam srećne Rome
O Romi, odakle ste došli,
Sa šatorima sa srećnih
drumova?
O Romi, o momci
I ja sam imao veliku porodicu
Ubila ju je crna legija
Dođite sa mnom svi Romi sveta.
Otvoriše se romski putevi
Sada je vreme,
ustanite Romi,
Ako se uspravimo,
dobro ćemo učiniti!
O Romi, o momci.

OGRANIČENJA PROGRAMA I PREPORUKE

■ Imajući u vidu kompleksnost samog fenomena dečijih brakova, kao i ograničenost u pristupu, koja iz te kompleksnosti i ograničenih resursa proizilazi, očekivano je da prepoznamo i navedemo i nedostatke ovog programa.

■ Na prvom mestu, treba spomenuti specifično delovanje programa, sa aspekta opisanih faktora koji utiču na pojavu dečijih brakova. Nije očekivano da i jedan projekat ovih razmera može da obuhvati sve faktore koji utiču na pojavu dečijih brakova. Stoga je preporuka da ovaj program radionica bude samo deo većeg, sveobuhvatnijeg i sistematski planiranog programa, koji će biti usmeren, na osnaživanje devojčica i dečaka, muškaraca i drugih važnih aktera u zajednici, ali i van nje, kroz neke druge komponente.

■ Na drugom mestu možemo posmatrati usko specifično delovanje programa sa aspekta obuhvatnosti mogućih uverenja i stavova o dečijim brakovima u romskoj zajednici. Ovo se odnosi na usmerenost programa na menjanje stavova koji se tiču tradicionalnih uverenja vezanih za praksu dečijih brakova, čime redukujemo problem na samo jedan podskup mogućih uverenja.

■ Kako bi prevazišli ovaj nedostatak preporučujemo trenerima da pre realizacije radionica dobro ispitaju uverenja i stavove ciljne grupe, a da u toku radionica slušaju učesnike i budu otvoreni za diskusiju, koja se zasniva na ranije opisanim principima. Vrlo je verovatno da će učesnici ponuditi više od samog uverenja da su dečiji brakovi isključivo posledica tradicionalnih uverenja (oni sami prepoznaju da siromaštvo i neobrazovanost igra veliku ulogu). Budite spremni da im odgovorite i na nepredviđena pitanja i diskutujete zaključke.

■ Kako bi jasnije utvrdili efekte koje radionice imaju na problem dečijih brakova, a naročito radi provere održivosti tih efekata, jedna od preporuka je i da se vrši praćenje učesnika radionica, minimum 6 meseci, obzirom na specifičnost teme.

5. PLAN RADIONICA

RADIONICA JEDAN: ROMSKI NACIONALNI IDENTITET

O P Š T I I S H O D

■ Učesnici preispituju ono u šta su do sada verovali, u vezi svoje nacionalne pripadnosti. Otvoreni su za menjanje stavova.

C I L J R A D I O N I C E

■ Stvaranje osećaja poverenja kod učesnika; građenje autoriteta; otvaranje učesnika; kreiranje povoljne atmosfere za preispitivanje stavova.

P O T R E B A N M A T E R I J A L

• Stikeri• Krep traka• Projektor i platno• Markeri• Laptop• Flip čart tabla i papir	• Pripremljeni isečci iz filma „Lachto Drom“• Akustična gitara• Fotografije poznatih Roma/neroma• Tekst himne „Đelem Đelem“• Romska zastava

M E T O D O L O G I J A

- Uspostavljanje pravila rada
- Igrica za grupnu koheziju
- Diskusije
- Učenje putem video materijala
- Igranje uloga

T R A J A N J E

- 120 minuta

INFORMACIJE ZA TRENERE

■ Ideja je da se u toku prve radionice najviše radi na stvaranju poverenja i postavljanju trenera kao autoriteta po znanju. Na prvoj radionici treneri ne spominju dečije brakove. Ukoliko ih učesnici spomenu u toku neke od aktivnosti (posebno sesije „JA“) zapišemo to i posvetimo tom odgovoru jednaku pažnju kao i drugim odgovorima (ne naglašavamo posebno tu temu, još uvek).

■ Važno je da treneri pripreme sve audio, video materijale, prevode i fotografije koje su potrebne za realizaciju aktivnosti. Ukoliko smatrate da bi drugi primeri ličnosti iz javnog života ili primeri video snimaka, bili prijemčiviji zajednici u kojoj radite, navedene primere možete promeniti.

■ Film „Lachto Drom“ možete pronaći na You Tube kanalu GordonDipple. Isečke na kojima su prikazane različite države, koje preporučujemo da prikažete, nalaze se na sledećoj minutaži:

*Indija 10:45
Rumunija 38:00
Francuska 1:11:00*

*Turska 29:25
Rusija 53:00
Španija 1:23:27*

■ Treneri treba da pokažu učesnicima da su jedni od njih - Romi, kao i oni, po oblačenju, jeziku kojim govore itd, ali da znaju više o romskim običajima, poreklu, tradiciji i Romima uopšte. Poželjno je istaći romsku zastavu u prostoru u kome realizujete radionicu.

RASPORED SESIJA

1. Uvod i dobrodošlica	<i>40 minuta</i>
2. „MI“	<i>20 minuta</i>
<i>Pauza</i>	<i>10 minuta</i>
3. Čiji su to običaji?	<i>20 minuta</i>
4. „JA“	<i>20 minuta</i>
5. Zaključci i evaluacija	<i>20 minuta</i>

Sesija 1	Uvod i Dobrodošlica
Ciljevi	Upoznavanje; Uspostavljanje pravila rada; Kreiranje povoljne radne atmosfere.
Materijal	Flip čart papir, markeri, stikeri, akustična gitara/video snimak himne „Đelem Đelem”, odštampan tekst himne, za učesnike.
Vreme	<i>40 minuta</i>

- Napraviti kratak uvod, bez spominjanja krajnjih ciljeva projekta.** Treneri se upoznaju sa učesnicima: predstave se, kažu nešto o sebi i svom dosadašnjem radu. Potom učesnicima predstave program radionice, odnosno o čemu će na radionici biti reči. Učesnicima predstaviti da će se u toku radionice govoriti o „nama Romima, našoj kulturi i običajima”. Ne spominjati temu dečijih brakova, već pomenuti sesije i ciljeve sesija.
- Sledi igrica upoznavanja:** „Ko sam ja i kako sam dobio ime”? Učesnicima podeliti stikere dati im instrukciju da na njih napišu svoje ime i zalepe na vidno mesto, npr. na majicu, a zatim im dati instrukciju da svako kaže svoje ime i kako ga je dobio. Trener to može učiniti prvi, kako bi dao primer ostalima.
- Himna „Đelem Đelem“** – učesnicima postavljamo pitanje da li znaju koja je romska himna, a zatim da li znaju tekst himne? Tekst himne se podeli učesnicima, a zatim trener pozove učesnike da mu pomognu i da zajedno otpevaju pesmu, dok on svira na gitari. Ukoliko trener ne zna da svira na gitari, pustiće himnu preko dostupne audio/video opreme. Svi zajedno pevaju himnu, a potom diskutuju ovo iskustvo. Cilj ove aktivnosti je sticanje poverenja i prihvatanje trenera kao autoriteta koji poznaju romsku kulturu.
- Pravila rada u toku radionice** – Veoma važna aktivnost u okviru koje se učesnici dogovaraju o pravilima rada koje će poštovati da bi rad bio što bolji i efikasniji. Važno je da trener ne predlaže sam pravila, osim npr. prvog pravila, kako bi učesnici razumeli šta se od njih očekuje. Prepustite učesnicima da se dogovore u vezi pravila, ako smatrate da je neko važno pravilo izostavljeno, predložite ga učesnicima na razmatranje. Krajnju odluku o tome da li će taj predlog postati i pravilo, donose učesnici. Dogovorenata pravila se zapišu na flip čart papir i stave se na vidno mesto u prostoru realizacije radionice.

Neka od preporučenih pravila, koja mogu uči na listu, jesu:

- Javljam se za reč**
- Cigaretе pušimo na pauzi**
- Uvažavamo i poštujemo svačije mišljenje**
- Sve što kažemo „u krugu” ostaje „u krugu” itd.**

Sesija 2	„Mi”
Ciljevi	Uvod u teme koje slede; Navesti učesnike na razmišljanje o svom poreklu.
Materijal	Flip čart papir, markeri.
Vreme	<i>20 minuta</i>

- „**Ko smo mi?**“? Ovu sesiju započinjemo diskusijom na temu: Ko smo mi Romi? Dozvoliti učesnicima da govore. Da se čuje mišljenje što više njih. Pričati sa učesnicima o nama Romima, odakle dolazimo, koliko nas ima, koje grupe Roma znaju (Kalderaši, Manuši, Romničali, itd). Govoriti i o problemima sa kojima se Romi suočavaju, o navikama, poslovima koje rade itd. Treneri ovde treba da pokažu svoje znanje o Romima, njihovom poreklu, kulturi, grupama Roma, itd.

Sesija 3	Čiji su to običaji?
Ciljevi	Da učesnici uvide da običaji koje oni praktikuju nisu samo njihovi, kao i da neki Romi praktikuju i neke druge običaje; Da uvide da su običaji koje praktikujemo uslovljeni podnebljem u kome živimo.
Materijal	Pripremljeni odlomci iz filma „Lachto Drom”.
Vreme	<i>20 minuta</i>

- Prikazivanje odlomaka iz filma „Lachto drom“ – Učesnicima predstaviti aktivnost: U narednih 10 minuta ćemo pogledati isečke iz filma „Lachto drom“. Ovo je poznati film o nama Romima, iz Indije i Evrope. Svi Romi prikazani u filmu su članovi romske zajednice. Vaš zadatak je da pratite koje običaje praktikuju Romi na snimcima? Kako oni to rade? Da vidite da li prepoznajete iz kog dela sveta su ovi Romi? Gledajte pažljivo, nakon što pogledate delove filma zajedno ćemo razgovarati o onome što smo videli. Cilj je, u maksimalno 10 minuta prikazati delove iz filma u kojima se vide kako praktikuju običaje Romi iz Indije, iz Turske, iz Rumunije i iz Francuske.
- Nakon što se odlomci filma pogledaju, diskutovati sa učesnicima o tome šta su videli. Zaključiti da običaji koje Romi u Srbiji praktikuju nisu samo naši, kao i da neki Romi praktikuju i neke druge običaje, nama nepoznate, u zavisnosti od kulture, ali pre svega potreba podneblja u kome se nalaze.

Sesija 4	„JA”
Ciljevi	Navesti učesnike na dilemu po čemu je neko pripadnik neke nacionalne zajednice? Učesnici shvataju da nas jedino osećaj pripadnosti nekoj zajednici, sa sigurnošću čini pripadnikom te zajednice.
Materijal	Flip čart papir, markeri.
Vreme	<i>20 minuta</i>

- **Romski identitet i mojih par identiteta** – Ovu aktivnost započinjemo „olujom ideja” (engl. brainstorming) na temu „Šta me čini Romom? Po čemu sam Rom? Atribute koje učesnici navode pisati na flip čart papir.
- Nakon toga pokazati na primerima, da li navedeni atributi zaista čine nekoga pripadnikom tog naroda kroz fotografije i kratke video klipove. Svaki navedeni primer, demantovati unapred pripremljenim primerom iz prakse:
- **Muzika koju slušamo** – Pustiti video snimak pesama koje izvode: Bora Čorba ili THC grupa, a potom npr. Toma Zdravković itd. Navesti učesnicima da su ovo neke od vrsta muzike koje slušaju Srbi. Pitati ih, da li mi po tome možemo zaključiti da su oni Srbi? Nakon što se učesnici slože da ne možemo, precrnati navedeni atribut na flip čart papiru.
- **Boja kože** – Prikazati fotografiju Marije Šerifović i političara Čedomira Jovanovića. Pitati učesnike da li je Marija Šerifović Romkinja? Da li je Čedomir Jovanović Rom? Zatim ih pitati, da li po njihovoj boji kože možemo zaključiti ko je od njih Rom? Nakon što se učesnici slože da ne možemo, precrnati i taj navedeni atribut na flip čart papiru.
- **Siromaštvo/Broj dece** – Prikazati prilog koji se nalazi na Youtube kanalu: RTV KIM „Hronično siromaštvo porodice Trajković” (ili drugi, sličan video) u kome je prikazana siromašna srpska porodica sa Kosova i Metohije. Postaviti isto pitanje kao ranije. Precrnati atribut siromaštvo ili broj dece (ili oba) sa spiska koji su učesnici naveli.
- **Zanimanje kojim se bavimo** – Prikazati primere uspešnih Roma iz članka „I ovo su Romi, Nišlje”. Diskutovati sa učesnicima ono što su videli. Pitati ih šta misle, kako su ljudi iz ovih primera dostigli svoje uspehe? Da li su onda samo neka zanimanja rezervisana za Rome? Precrnati i ovaj atribut sa spiska koji su učesnici naveli, nakon što se postigne konsenzus.
- **Akcenat kojim govorimo** – Prikazati kratko intervju pevača Adila i npr. Osmana Balić, pa upitati učesnike da li oni imaju isti akcenat i da li ih to onda čini Romima? Postaviti isto pitanje kao ranije. Precrnati atribut akcenat kojim govorimo sa spiska.

- **Veroispovest** – Prikazati fotografiju pevačice Vide Pavlović (koja je Romkinja Pravoslavne veroispovesti) i Esme Redžepove (koja je Romkinja Muslimanske veroispovesti). Ponoviti pitanja i precrtni i ovaj atribut sa liste, ukoliko se učesnici slažu sa tim.
- **Rana udaja/ženidba** – Kada dođemo do ovog primera, zaokružiti ga i naglasiti učesnicima da ćemo se njime baviti na sledećoj radionici.
- **Krv (geni)** – Učesnicima prikazati isečak iz članka. Pojasniti članak rečima da je tu pojašnjeno da na osnovu gena ne možemo utvrditi poreklo, jer svako od nas u krvi ima gene mnogo naroda, zahvaljujući dugoj ljudskoj istoriji i mešanju naroda.
- Nakon što su se svi složili da na osnovu ni jednog od navedenih atributa, ne možemo tvrditi da je neko Rom ili nije, ističemo jedini atribut na osnovu kog se pripada nekoj grupi ili naciji: **sopstveni doživljaj pripadnosti**.

Sesija 5		Zaključci i evaluacija
Ciljevi		Zaokruživanje iskustva, izvlačenje zaključaka; Kreiranje pozitivnog osećaja „za poneti”.
Materijal		Akustična gitara, ili audio/video materijal pesma „Đelem Đelem”.
Vreme		<i>20 minuta</i>

- Pitati učesnike kako im se dopala radionica. Zamoliti ih da svako kaže po jednu rečenicu o svom iskustvu na radionici. Podsetiti ih na termin sledeće radionice i naglasiti im da ih očekujete da dođu, da nastavite učenje i druženje u istom maniru. U lepom raspoloženju pozdraviti učesnike.
- Ukoliko je planirano, podeliti učesnicima podsticaje za učešće u radionicama.
- Za kraj, odsvirati ili odslušati još jednom himnu „Đelem Đelem”.

RADIONICA DVA: ROMSKA KULTURA I OBICAJI

OPŠTI ISHOD

■ Učesnici su postali kritični spram štetnih običaja i otpisali su njihovu svrhu, za koju su verovali da je ispravna. Učesnici postupaju na osnovu svojih uverenja i potreba, a ne vodeći se očekivanjima zajednice.

CILJ RADIONICE

■ Učesnici preispituju svoje stavove o dečijim brakovima i drugim štetnim običajima vezanim za ovu pojavu.

POTREBAN MATERIJAL

- Stikeri
- Krep traka
- Projektor i platno
- Markeri
- Laptop
- Flip čart tabla i papir
- Pripremljeni video klipovi
- Akustična gitara
- Tekst pesme „Sila kale bal“

METODOLOGIJA

- Uspostavljanje pravila rada
- Igrica za grupnu koheziju
- Diskusije
- Učenje putem video materijala
- Igranje uloga

TRAJANJE

- 120 minuta

INFORMACIJE ZA TRENERE

■ Pesma „*Sila kale bal*“ je izabrana jer je poznata i popularna među Romima koji su učestvovali na realizovanim radionicama. Ukoliko procenjujete da je vaši učesnici ne znaju, zamenite je drugom romskom pesmom, koja je popularna i cenjena među vašim učesnicima.

RASPORED SESIJA

1. Uvod i osvrt na prethodnu radionicu	<i>30 minuta</i>
2. Autentičnost romskih običaja i tradicije i romski identitet	<i>20 minuta</i>
3. Kako i zašto nešto postaje običaj? <i>Pauza</i>	<i>20 minuta</i> <i>10 minuta</i>
4. Selektivan odnos prema tradiciji	<i>20 minuta</i>
5. Zaključci i evaluacija	<i>20 minuta</i>

Sesija 1	Dobrodošlica i osvrt na prethodnu radionicu
Ciljevi	Uspostavljanje/podsećanje na pravila rada; Kreiranje povoljne radne atmosfere, doživljaja pripadnosti.
Materijal	Flip čart papir, markeri, stikeri, pravila rada sa prethodne radionice, akustična gitara/video snimak pesme, odštampan tekst pesme „Sila kale bal“ za učesnike.
Vreme	<i>30 minuta</i>

- Treneri dočekuju učesnike i žele im dobrodošlicu. Trener zamoli učesnike da i ovaj put stave stikere sa svojim imenom, na majicu ili na vidno mesto, po želji.
- Osvrt na prošlu radionicu – trener podseća na sadržaj prethodne radionice i zaključke diskusije koji su navedeni na flip čart papiru od prošlog puta.
- Energizer: Pre početka, učesnicima dati sledeću instrukciju: Sada ćemo, kao i prošlog puta, da se opustimo uz našu muziku i da pevamo svi zajedno. Pretpostavljamo da svi znate ovu pesmu, a ako je neko ne zna, imaće priliku da nauči. Zato ćemo vam prvo podeliti ove papire na kojima je tekst pesme. Mi ćemo je odsvirati na gitari (ili pustiti preko kompjutera) kao i prošli put. Sledi zajedničko pevanje pesme „Sila kale bal“.
- Definisanje Pravila rada – učesnike podsećamo na pravila rada oko kojih smo postigli dogovor na prethodnoj radionici. Pozivamo ih da pročitaju pravila još jednom i potvrde da li se slažu sa njima i da li žele da dodaju neko pravilo, koje prethodni put nije navedeno. Učesnicima dati dovoljno vremena da razmisle i da se izjasne.

Sesija 2	Autentičnost romskih običaja i tradicije i romski identitet
Ciljevi	Učesnici se upoznaju sa pojmom tradicije i običaja; Učesnici uviđaju da mnogi običaji nisu deo samo romskog identiteta, već da ih i drugi narodi praktikuju.
Materijal	Flip čart papir, markeri. Tehnička oprema: projektor, platno, laptop i pripremljeni video materijali.
Vreme	<i>20 minuta</i>

- Trener pita učesnike šta oni misle, šta su to običaji, a šta je tradicija? Trener koji ne vodi diskusiju, zapisuje odgovore na flip čart.
- Zatim pita učesnike: koje romske običaje i tradiciju kod Roma znaju? Koje od navedenih praktikuju? Drugi trener odgovore zapisuje na flip čart.
- Dalje, trener postavlja pitanje učesnicima: Da li, po njihovom mišljenju, nekoga čini Romom to što praktikuje ili ne praktikuje navedene romske običaje? Sledi diskusija na ovu temu.

- Nakon toga učesnicima kažemo sledeće: „Sada ćemo pogledati kratke video klipove, pustićemo vas da ga odgledate, a onda ćemo zajedno razgovarati o tome šta smo videli“. Trener pušta kratke dokumentarne filmove na kojima su prikazane ceremonije venčanja u:
- **Indiji:** You tube kanal New Atlantis TRIBES: „Child marriage before 12, the reasons behind this tradition“
- **Etiopiji:** You tube kanal ICRW: „End Child Marriage Now - Child Brides in Ethiopia“
- **Sjedinjenim Američkim Državama:** You tube kanal VOA News: „Child Marriage Around the World: USA – Ashley“
- Poželjno je da treneri učesnicima prevedu glavne delove dokumentarnih filmova sa engleskog jezika. Potom treneri učesnicima postavljaju pitanje: šta mislite o filmovima koje ste pogledali? Šta je zajednično svim akterima u filmovima? Odgovor je - siromaštvo, a ne kultura, tradicija, veroispovest i slično.
- Pitati učesnike: Da li i dalje mislite da nas rano stupanje u brak nužno čini Romima ili nas može činiti i pripadnikom nekog drugog naroda? Da li je ovaj običaj nešto autentično romsko i da li smo, ukoliko to praktikujemo sigurno Romi? Podsetimo ih i primera sa prethodne radionice, iz sesije „Ja“ ukoliko je primer prezentovan na radionici.

Sesija 3	Kako i zašto nešto postaje običaj?
Ciljevi	Prepoznavanje uticaja na kvalitet života i štetnosti dečijeg braka.
Materijal	Nema
Vreme	20 minuta

- Trener pita učesnike šta je to dobro u našim običajima i šta njihovim praktikovanjem dobijamo za nas i odgovore napisati na flip chart papir. Zatim se postavlja kontra pitanje - šta misle učesnici da u našim običajima nije dobro, odnosno šta ponašanjem u skladu sa nekim običajima gubimo? Tražiti od učesnika da navedu konkretnu životnu situaciju u kojoj je naš položaj bio težak i loš zbog postupanja po nekog običaju?
- Vežba: *“U tuđim cipelama”* - učesnicima dajemo instrukciju: Zamislite neku vama dragu žensku osobu koja se jako rano udala. Nekoga ko Vam je posebno značio ili vam znači u životu. To može biti vaša baka ili majka. Ili neka druga osoba, po izboru. Zamislite da ste na trenutak ona. Setite se kakav vam je život bio, da li ste bili srećni. Koliko ste bili slobodni? Šta bi se sve desilo, kako bi ti životni put tekao da si se udala mnogo mnogo kasnije, nego što jesi? Nakon što učesnicima damo 2 do 3 minuta da razmisle o tome, pozovemo dobrovoljce da se jave i da podele svoje iskustvo sa nama. Razvija se diskusija na ovu temu (očekuje se da bi mu život bio mnogo drugačiji, verovatno bolji). Alternativa ili dodatak ovoj vežbi može biti sledeće:

- Ukoliko u grupi imamo učesnika koji se nije oženio rano (oženio se posle 18. godine) pitamo ga, kakav bi mu život bio da se oženio sa 15 ili 16 godina? Šta sve danas ne bi mogao, što inače radi?
Da li bi mu život bio boljeg ili lošijeg kvaliteta?
- Postaviti pitanje učesnicima: Da li neke običaje treba da napustimo i zašto? Podstičemo učesnike na diskusiju, treneri ne iznose svoj stav do kraja, ali usmeravaju diskusiju u pravcu postizanja cilja ove aktivnosti.

Sesija 4	Selektivan odnos prema tradiciji
Ciljevi	Demistifikacija običaja; Uviđanje da mnogi običaji više nemaju raniju svrhu.
Materijal	Ranije beleške na flip čart papiru.
Vreme	<i>20 minuta</i>

- Postavljamo pitanje zatim šta misle kako i zašto običaji nastaju i zašto samo neki narodi imaju određene običaje, a neki drugi ne (pitanje se postavlja za običaje koje su naveli da praktikuju).
- Nakon diskusije postavlja se pitanje da li znaju zašto postoji običaj da su svadbe u jesen, ili običaj gradnje zvonika na crkvi. Nakon diskusije upućuju se učesnici na činjenicu da običaji imaju svoju funkciju i navode se primeri. Postavlja se zatim pitanje koja je funkcija običaja ranog stupanja u brak?

Sesija 5	Zaključci i evaluacija
Ciljevi	Zaokruživanje iskustva, izvlačenje zaključaka; Izazivanje zadovoljstva zbog nacionalne pripadnosti.
Materijal	Akustična gitara, ili audio/video materijal pesma „Đelem Đelem”
Vreme	<i>20 minuta</i>

- Osrv na prethodne 2 radionice: Trener sumira celokupno iskustvo kroz isticanje zaključaka do kojih su učesnici i treneri zajednički došli, u toku obe radionice. Potom, treneri pozivaju učesnike da svako kaže koja mu je najvrednija stvar koju je naučio u toku ovih radionica. Podseća ih da se osvrnu na obe radionice. Nakon toga, treneri se zahvaljuju učesnicima na aktivnom učešću i znanju koje su delili sa njima. Najavljuju im da će, za kraj, još jednom zajedno otpevati romsku nacionalnu himnu „Đelem Đelem” i da se nadaju da će se opet sresti i raditi zajedno.
- Izvođenje pesme „Đelem, Đelem“ za kraj.
- Ukoliko je planirano, podeliti učesnicima podsticaje za učešće u radionicama.

REFERENCE

- Aleksandrova, M. (2019).** ROMA WOMEN'S VIEWS ON FACTORS INFLUENCING THE PROCESS OF CHILD MARRIAGE: A Qualitative Study in Bulgaria.
- Atkinson, R., & Da Voudi, S. (2000).** The concept of social exclusion in the European Union: context, development and possibilities. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 38(3), 427-448.
- Bakker, P. (2001).** Romani in Europe. *MULTILINGUAL MATTERS*, 293-314.
- Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in Sociology of Deviance*. New York: Free Press.
- Backlund, H., & Blomqvist, G. (2014).** Protecting the Girl Child or Upholding Patriarchy. A Case Study of Child Marriage in the Cultural and Legal Context of Tanzania. Lund University.
- Bott, S., Jejeebhoy, S., Shah, I., Puri, C. (2003).** Towards Adulthood: Exploring the Sexual and Reproductive Health of Adolescents in South Asia. Geneva: World Health Organization.
- Branišlava Bošnjak & Thomas Acton (2013)** Virginity and early marriage customs in relation to children's rights among Chergashe Roma from Serbia and Bosnia, *The International Journal of Human Rights*, 17:5-6, 646-667, DOI: 10.1080/13642987.2013.831697
- Civil Right Defenders (2018).** Obruč Anticiganizma Romi u Srbiji . Beograd: Goran Miletić, Direktor za Evropu .
- Čvorović, J. (2004).** Sexual and reproductive strategies among Serbian Gypsies. *Population and Environment*, 25(3), 217-242.
- Đorđević, I., & Gavrilović, L. (2017).** Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji: etnografsko istraživanje.
- English, H. B., & English, A. C. (1958).** A comprehensive dictionary of psychological and psychoanalytical terms: A guide to usage.
- Fitriani, N. (2014).** Distress And Protest Against Child Bride: Nujood Ali's And Delphine Minoui's I Am Nujood, Age 10 And Divorced (2010) (Doctoral dissertation, Universitas Muhammadiyah Surakarta).
- Generalna skupština UN, Transformisanje našeg sveta: Agenda za održivi razvoj do 2030. godine,**
https://ec.europa.eu/environment/sustainable-development/SDGs/index_en.htm, pristupljeno 27. jula 2020.
- Hotchkiss, D.R., Godha, D., Gage, A.J. (2016).** Risk factors associated with the practice of child marriage among Roma girls in Serbia. *BMC Int Health Hum Rights* 16, 6 <https://doi.org/10.1186/s12914-016-0081-3>
- Idzerda, L., Adams, O., Patrick, J., Schrecker, T., & Tugwell, P. (2011).** Access to primary healthcare services for the Roma population in Serbia: a secondary data analysis. *BMC international health and human rights*, 11(1), 1-14.
- International Center for Research on Women (ICRW). 2005.** Development Initiative on Supporting Health Adolescents (DISHA) Project. Analysis of quantitative baseline survey data conducted in 2004. ICRW: Washington, D.C.
- Jain, S., & Kurz, K. (2007).** New insights on preventing child marriage: A global analysis of factors and programs. International Center for Research on Women (ICRW).
- Jakovljević, D. (2019).** What are traditions? *Theoria*, Beograd, 62(4), 85-98.
- Jensen, R., & Thornton, R. (2003).** Early female marriage in the developing world. *Gender & Development*, 11(2), 9-19.
- Kenrick, Donald (2007).** Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)
- Malhotra, A. (2010).** The causes, consequences and solutions to forced child marriage in the developing world. Testimony Submitted to US House od Representatives Human Rights Commision, ICRW (International Center for Research on Women).
- Malhotra, A., Warner, A., McGonagle, A., & Lee-Rife, S. (2011).** Solutions to end child marriage. Washington, DC: International Center for Research on Women.
- Maslow, A. H. (1989).** A theory of human motivation. *Readings in managerial psychology*, 20, 20-35.

- Mathur, S., Greene, M. & Malhotra, A. (2003).** Too Young to Wed: The Lives, Rights and Health of Young Married Girls. Washington, D.C: International Center for Research on Women (ICRW).
- Mensch, B. S., Singh, S., & Casterline, J. B. (2005).** Trends in the timing of first marriage among men and women in the developing world. The changing transitions to adulthood in developing countries: Selected studies, 118-171.
- Modak, P. (2018).** A comparative analysis on the prevalence and determinants of girls child marriage in west Bengal and rest of india. Journal of Academic Research in Economics (JARE), 10(2), 288-314.
- Montazeri, S., Gharacheh, M., Mohammadi, N., Alaghband Rad, J., & Eftekhar Ardabili, H. (2016).** Determinants of early marriage from married girls' perspectives in Iranian setting: a qualitative study. Journal of environmental and public health, 2016.
- Mukherjee, S. (2006).** Using Legislative Assembly for Social Reform: the Sarda Act of 1929. South Asia Research, 26(3), 219-233
- Naana Otoo-Oyortey & Sonita Pobi (2003)** Early marriage and poverty: exploring links and key policy issues, Gender & Development, 11:2, 42-51, DOI: 10.1080/741954315
- Nour N. M. (2009).** Child marriage: a silent health and human rights issue. Reviews in obstetrics & gynecology, 2(1), 51-56.
- Nour, N. M. (2006).** Health consequences of child marriage in Africa. Emerging infectious diseases, 12 (11), 1644. Rot, N. (2014.). Socijalna psihologija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Save the Children. (2004).** State of the World's Mothers. Westport, CT: Save the Children.
- Pilcher, J., & Whelehan, I. (2004).** 50 key concepts in gender studies, 93-137. Sage.
- Tutu, Archbishop Desmond. A message to men and boys from Archbishop Desmond Tutu. London: Girls Not Brides 20 September 2011. Retrieved from: <http://www.girlsnotbrides.org>
- UNICEF (2019).** Dečiji brakovi i pitanje identiteta. Preuzeto sa <https://www.unicef.org-serbia/> price/deciji-brakovi-i-pitanje-identiteta
- UNICEF. (2013).** Studija o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori: Romska i egipćanska deca, Ipsos Strategic Marketing.
- UNICEF. (2005).** Early Marriage: A Harmful Traditional Practice: A Statistical Exploration. New York, NY: UNICEF.
- UNICEF. (2005).** The State of the World's Children 2005. UNICEF: New York, NY. http://www.unicef.org/sowc05/english/sowc05_chapters.pdf
- UNICEF. (2001).** Early Marriage: Child Spouses. UNICEF Innocenti Research Centre. Florence, Italy: UNICEF.
- United Nations, authors. (2000).** World Marriage Patterns. New York: United Nations Population Division, Department of Economic and Social Affairs;
- United Nations. (2000).** Assessing the Status of Women: A Guide to Reporting Under the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, General Recommendation 21. New York: United Nations.
- Westley, F., & Antadze, N. (2010).** Making a difference: Strategies for scaling social innovation for greater impact. The Innovation Journal, 15(2), Article-2.

Udruženje romskih studenata

Novi Sad, Ćirila i Metodija 21

office@urs.co.rs

+381216397626

Dizajn i prelom:

Anja Živković

Lektura i korektura:

Jelena Nestorović

Štampa:

Papir Unija DOO

Tiraž:

100

CIP – Katalogizacija u publikaciji – Biblioteka Matice srpske, Novi Sad
316.811.11-053.6:316.648-055.1(=214.58)(497.11)(035)

Žunić, Vinka, 1992-

Promena stavova muškaraca Roma o dečijim brakovima : priručnik za trenere / Vinka Žunić. - Novi Sad : Udruženje romskih studenata, 2020 (Novi Sad : Papir unija). - 75 str. ; 25 cm

Tiraž 100. - Bibliografija.

ISBN 978-86-902546-0-6

a) Maloletnički brak – Romi – Muškarci – Promena stavova – Srbija – Priručnici

COBISS.SR-ID 20834569

PROMENA STAVOVA
MUŠKARACA ROMA
O DEČIJIM BRAKOVIMA